

”של מי הנכס הזה בכלל?” – קריאה להטמעת תפיסת

בעלות מורכבת במשפט הרווחה הישראלי

דו”ח מחקר מסכם

חוקרים:

ד”ר שי שטרן, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר אילן

ד”ר יעל כהן-רימר, הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים

תודה לעדן לוי, עודד ישראלי, אליעזר שופט, מרים ראשד ושני רייך על הסיוע במחקר.

המחקר בוצע במימון קרן המחקר של המוסד לביטוח לאומי

אוגוסט 2021

תוכן

3.....	הקדמה	
3.....	רקע תיאורטי ונורמטיבי	
3.....	תפיסות בעלות קניין פרטי	
5.....	משפט הרווחה הישראלי	
13.....	תיאוריה ביקורתית, קבלת החלטות והדרת "האחר"	
14.....	משפט משווה - הכנסה רעיונית בעולם	
18.....	תרומת המחקר וחשיבותו	
18.....	מתודולוגיה	
18.....	שיטת המחקר	
19.....	עריכת הראיונות	
20.....	ניתוח הראיונות	
20.....	מגבלות המחקר	
21.....	ממצאים	
21.....	סטטיסטיקה תיאורית - פילוח דמוגרפי של משתתפי המחקר	
22.....	התמות שעלו במחקר	
22.....	1. בעלויות מורכבות, בעלויות חלקיות	
26.....	2. חוסר התאמה בין בעלות לכוח	
31.....	3. נפקות הבעלות על נכסי דיור בחברות מיעוט	
35.....	דיון	
36.....	סיכום	

הקדמה

דיני הרווחה בישראל מושתתים על תפיסה, לפיה על המדינה לספק תמיכה כלכלית לאלו הנזקקים לה ביותר. תפיסה זו מכתובה קיומם של מבחנים כלכליים וחברתיים לצורך זיהויים של הנזקקים, כמו גם עריכת הבחנה באשר למידת הזדקקותם לתמיכה מדינית. כחלק ממדיניות זו מחילים דיני הרווחה בישראל מבחני אמצעים כתנאי לקבלת קצבאות שונות – מבחנים, אשר מאמצים תפיסת ריכוזית של זכות הבעלות. תוך שימוש בכלים איכותניים, המחקר הנוכחי חושף, כי אימוצה של תפיסה ריכוזית זו – לפיה בעלי נכסים יכולים, בהכרח, לממש את מכלול הזכויות הקנייניות בנכסיהם – מתעלמת מהקשרים תרבותיים וחברתיים בהם נטועים בעלי הקניין. כך, המחקר מזהה כשלים הנובעים מהחלטה של תפיסת הבעלות הריכוזית, תוך זיהוי ואיתור של קבוצות אוכלוסייה תרבותיות וחברתיות במרחב הישראלי, אשר זכאותן לקבלת קצבאות רווחה נפגעת בשל מאפייני בעלותם בנכסיהם. המחקר מציע רפורמה בכל הקשור למבחני האמצעים הנהוגים בדיני הרווחה, בדגש על הטמעת ההקשרים התרבותיים והחברתיים של בעלי הנכסים אל מבחנים אלה.

רקע תיאורטי ונורמטיבי

המחקר מתבסס על שלושה אדנים תיאורטיים ונורמטיביים: האחד, תחום הקניין הפרטי, העוסק בתפיסות המשפט את הבעלות של אדם על נכסיו. השני, תחום משפט הרווחה, המסדיר את מערכות היחסים בין הפרט לבין המדינה בהקשרי סיוע כספי או אחר, הניתן בכפוף למערכת כללים המצויים בחוק, בתקנות ובפסיקה. השלישי, הוא הדיסיפלינה של תיאוריה ביקורתית המאפשר למסגר את הדיון כשאלה של יחסים בין קהילות מיעוט למדינה. להלן נסקור את הרקע התיאורטי שכנגדו בוצע המחקר.

תפיסות בעלות קניין פרטי

מרכזיותה של הזכות לקניין, כמו גם ההשלכות הכלכליות, הפוליטיות והחברתיות הגלומות בה, הביאו חוקרים שונים לגבש תיאוריות שונות ביחס להגדרת הזכות, הרציונאליים והערכיים העומדים בבסיסה והיקף ההגנה שיש ליתן לה (ראו לדוגמה חנוך דגן קניין על פרשת דרכים (2005), יהושע ויסמן דיני קניין – בעלות ושיתוף (1997)). ככלל, הספרות מכירה בהיות הזכות לקניין מעין "מטריה" לזכויות קנייניות שונות, ובהן הזכות להחזיק בנכס, היכולת לעשות שימוש בנכס, הזכאות לשליטה וניהול, הזכות להפיק הכנסה מהנכס, הזכות להדיר אחרים מהנכס וכן הזכות לסחור בנכס ולהעבירו לאחרים (HONORÉ, 1961). בעוד שפירוט נרחב אודות השונות הנוהגת בין תפיסות אלה

חורגת מתחומו של המחקר המוצע, הרי שאחת המחלוקות התיאורטיות העיקריות המאפיינות את השיח הקנייני – זו המשפיעה במישרין על המחקר המוצע – הינה תפיסת הזכות לבעלות והיקפה. הגישה האחת לזכות הבעלות רואה בזכות כמקשה אחידה של זכויות וחובות אותן מחזיקים הבעלים. על פי גישה זו – אותה נכנה **התפיסה הריכוזית** - שעה שמוכרת זכותם של הבעלים בנכס, הרי שהם זכאים לממש, ככל שירצו בכך, את מכלול הזכויות הקנייניות הגלומות בנכס. תפיסה שונה בתכלית – המכונה **התפיסה המבוזרת** (Klein and Penner, 1995; Hohfeld, 1913; Robinson, 2011) - מבקשת להעניק משמעות לזכויות השונות המקובצות תחת מטריית הזכות הקניינית, ומשמיעה יכולת של פירוק אגד הזכויות למגוון רחב של יחסים בין אישיים. המשמעות המעשית של אימוץ תפיסה מבוזרת של הזכות לבעלות הינה כי במקרים שונים עשויה הזכות לבעלות לכלול מרקם שונה של זכויות (כך שלדוגמה, הגדרת אדם כבעלים של נכס אינה מחייבת כי יהא זכאי להחזיק בנכס, לסחור בו או להפיק ממנו רווחים).

אימוצה של כל אחת משתי תפיסות קוטביות אלה של הזכות לבעלות כרוכה בהשלכות מהותיות על תפיסת הזכות, האחריות שהיא מטילה על בעליה והיקף ההגנה שיוענק להם בגינה. המשפט הישראלי התמודד עם שאלות אלה, תוך אימוץ התפיסה המבוזרת של הזכות לבעלות. כך לדוגמה, כבר בשנות ה-70 הכיר בית המשפט העליון בתפיסה המבוזרת לזכות הבעלות, תוך שקבע כי ניתן לפצל את האחריות בנוזיקין בין בעלי הנכס ובין המחזיקים בו בפועל (ראו לדוגמה ע"א 284/70 בלילתי נ' אגודה חינוכית רפואית וחברתית יוונית קתולית בישראל; ע"א 1078/06 עזבון המנוח יעקב בירג נ' אנואר סילמאן; ע"א 7436/13 מנורה חברה לביטוח בע"מ נ' פלוני). תפיסה זו אומצה גם בדיני המס, שם מבקשים בתי המשפט לאתר את בעל הזיקה הקרובה ביותר לנכס, הן בכל הקשור למיסוי מרכזי והן בשאלות של מיסוי מקומי (ראו לדוגמה, רע 422/85 חברת בתי גן להשכרה בע"מ נ' עיריית תל-אביב-יפו; ברמ 7859/06 איגוד ערים אילון נ' מועצה אזורית חבל מודיעין; רע"א 9813/03 מדינת ישראל משרד הבריאות נ' עיריית ראשון לציון). לבסוף, תפיסה זו אף אומצה כתפיסה המבנה את דיני הקניין בישראל. בית המשפט העליון הכיר בהיות הזכות לבעלות "זכות מורכבת" הנעדרת "אחידות מושגית", וממילא, כזו אשר משמעותה המדויקת משתנה בהתאם לאינטרסים המתנגשים ולנסיבות העניין (עא 3511/13 רגינה שורצברגר נ' שלום מרין; ע"א הועדה המקומית לתכנון ולבניה, רעננה נ' יהודית הורוויץ; רע"א 6339/97 רוקר נ' סלומון). הנה כי כן, המשפט הישראלי מאמץ את תפיסת הבעלות המבוזרת, קרי התפיסה לפיה הזכות לבעלות אינה משמיעה ריכוז של כלל הזכויות הקנייניות בידי הבעלים. לחילופין, יש לבחון את טיבו של אגד

הזכאויות המרכיב את הזכות לבעלות בהקשר המסוים. תפיסה זו, אשר חלחלה, כאמור, לדיני הקניין, הנזיקין והמיסוי (המקומי והמרכזי) טרם חלחלה אל דיני הרווחה.

אימוצה של התפיסה המבוזרת לזכות הבעלות במשפט הישראלי נעשתה בשל ההבנה כי תפיסה זו מאפשרת למשפט לפתח רגישות להקשרים תרבותיים וחברתיים. היכולת לפצל בין הזכאויות השונות המרכיבות את הזכות לבעלות מאפשרת לבתי המשפט לבחון את המקרה המונח לפתחם על כלל היבטיו, מבלי שידין תהיינה כבולות בהגדרות פורמאליות, שתוצאת החלתן כרוכה לעיתים בויתור על השגת צדק בנסיבות העניין. פרימת הכבלים הפורמליסטיים, עם זאת, אינה מהווה קריאה למדיניות נעדרת כללים (דגן, 2005; דגן, 2008). ענפי המשפט אשר אמצו את התפיסה המבוזרת לזכות הבעלות – מציאות המאפשרת להם לפתח מדיניות הרגישה למציאות תרבותית וחברתית – פועלים באופן מוסדי, המבקש לאתר את ההשפעה שיש למציאות התרבותית והחברתית מחד גיסא, אך לשמר כללי פעולה ברורים ככל הניתן (המשפיעים על הוודאות המשפטית ועל התנהלות התואמת את שלטון החוק) מאידך גיסא. אכן, קריאה להחלטה של תפיסה ריאליסטית, המקנה משקל למציאות הנוהגת בהבניית המוסד המשפטי וגבולותיו, הינה קריאה לפעולה זהירה, ממוסדת ורגישה.

משפט הרווחה הישראלי

עם הקמתו, שנים ספורות לאחר הקמת המדינה, הווה המוסד לביטוח לאומי עמוד תווך מרכזי במערכת הרווחה הישראלית. המוסד הוקם על מנת לספק מערכת תמיכה – זמנית או קבועה – למי שנקלעו למצוקה כלכלית. לצד היותו מנגנון ביטוח עובדים, ראו מקימי המוסד לנגד עיניהם דאגה למי שאינם יכולים לפרנס את עצמם (ואת משפחתם) באופן עצמי, בין אם מטעמים זמניים כגון לידה, שירות צבאי או אבדן עבודה רגעי, ובין אם בשל מצוקה מתמשכת הנובעת ממצב רפואי, או מחוסר יכולת למצוא עבודה לאורך זמן (דורון, 2008).

גם כיום, מהוות קצבאות המוסד את המרכיב המרכזי במערכת הרווחה הישראלית. אף שבראשית שנות האלפיים עוד קיבל בג"ץ את טענת המדינה שלפיה הקצבאות הן רק חלק ממערכת תמיכה עניפה, הכוללת סיוע בדיור, סיוע בטיפול בילדים, סיוע רפואי ועוד, הרי שפסיקה עדכנית מבהירה את מיקומן המרכזי של קצבאות המוסד במארג זה. זאת, בפרט ביחס לקצבאות קיום הניתנות לאוכלוסיות העניות ביותר, והמהוות את הכנסתן היחידה של אוכלוסיות אלה (בג"ץ 10662/04 סלאח חסן נ' המוסד לביטוח לאומי (28.2.2012); עב"ל 17457-08-14 סימה קרול נ' המוסד לביטוח לאומי (17.5.18)). בעניין זה ראוי לציין, כי מרבית מרכיבי הסיוע הנוספים, ובפרט דיור ציבורי וסיוע

במעונות יום, תלויים בקבלת קצבה מהמוסד, וגם לפיכך לא ניתן לראות בהם מרכיבים נפרדים של מערכת התמיכה החובקת את מקבלי הקצבה ומשפחותיהם.

לאורך הזמן, ובהתאם לשינויים שחלו בתפיסות ומדיניות הרווחה בממשל הישראלי מאז שנות ה-50, השתנו קצבאות המוסד. כך, בעוד שבתחילה, כחלק מתפיסתה של המדינה את עצמה כמדינת רווחה, היו הקצבאות ברובן אוניברסליות, הן הלכו והפכו סלקטיביות יותר – היינו תלויות במבחני הכנסה ולא ניתנות לכלל האוכלוסייה. כיום למעשה נותרה רק קצבת הילדים אוניברסלית, והיא ניתנת לכל אדם בהתאם למספר ילדיו וללא תלות במבחן הכנסה או בתקופת אכשרה (תקופת עבודה טרם קבלת הקצבה). ההצדקה למעבר זה טמונה, בין היתר, במשאבים מוגבלים העומדים לרשות מערכת הרווחה בכלל והמוסד בפרט, וכן בפערים חברתיים-כלכליים הגדלים והולכים בישראל, המצדיקים תמיכה וסיוע לאוכלוסיות מוחלשות, והימנעות מ"בזבוז" כספי הציבור על מי שפחות זקוק לסיוע המדינה (דורון, 2004).

עקרון הצורך – מבחן האמצעים

כאמור, בישראל הלכה והתחזקה לאורך השנים תפיסה הרואה בקצבאות המוסד "רשת ביטחון" אחרונה, הנפרשת רק עבור מי שאינו יכול לפרנס את עצמו ואת משפחתו בכוחות עצמו (חסן, לעיל. כמו כן ראו מדינה, 2017). מתפיסה זו נגזרים שני מבחנים מרכזיים העומדים בבסיס הזכאות לקצבה: מבחן הזמינות לעבודה, ומבחן האמצעים. הראשון, עניינו בשאיפה להשיב את מקבל הקצבה למעגל העובדים, ככל שהוא יכול להיכנס אליו. כך, קצבאות אבטלה, הבטחת הכנסה והשלמת הכנסה ניתנות רק בכפוף לבחינת שירות התעסוקה שמטרתה לקבוע האם ישנן עבודות זמינות מתאימות למבקש הקצבה (אלבין, 2005). מבחן זה עולה בקנה אחד עם תפיסות אזרחות ניאו-ליברליות הרואות בעבודה "כרטיס כניסה" לחברה ולזכאות להטבות של מדינת הרווחה (רגב מסלם, 2014). המבחן השני, שבו יתמקד מחקר זה, עניינו בשאיפה להבטיח כי רק מי שאכן צריך את התמיכה יקבלה, וכי לא "יתבזבוז" כספי ציבור על מבקשי קצבה המסוגלים לפרנס את עצמם בכוחות עצמם, מהכנסות העומדות לרשותם. במסגרת זו, נבחנים כלל האמצעים העומדים לרשותו של מבקש הקצבה ובני משפחתו הסובבים אותו (לחידוש בהקשר תמיכת בני המשפחה במבקשי הקצבה ראו פסק הדין בעניין סימה קרול, לעיל).

לצד הכנסות מעבודה, נכללות במבחן האמצעים הכנסות מגורמים נוספים – תמיכה מצד בני משפחה או גופי תמיכה אחרים, קבלת קצבאות אחרות מהמוסד, או הכנסות מהון או מרכוש. כך, סעיף 9(א)(4) לחוק הבטחת הכנסה קובע כי הכנסה תהא, בין היתר, הכנסה מנכס המצוי בבעלות

תובע הקצבה או ילדיו. אף שהגדרה זו מופיעה כאמור בחוק הבטחת הכנסה, היא מהווה מבחן לקבלת קצבאות נוספות, שהזכאות להן מפנה למבחנים בחוק זה. כך למשל, קצבת מזונות מותנית גם היא בבחינת הכנסת האם, כולל הכנסותיה מנכס המצוי בבעלותה (או בבעלות ילדיה). קצבאות אחרות מפנות לפקודת מס הכנסה, הקובעת, בסעיף 2(6)-(7) כי הכנסה תהא כל הכנסה מ"אחוזת-בית, קרקע או בניין תעשייתי", וכן הכנסה מכל נכס אחר. חוק ביטוח לאומי, בפרק ט' המסדיר קבלת קצבת נכות, מפנה לפקודת מס הכנסה וקובע (בסעיף 202(ב)(3)) כי נכה (כמוגדר בחוק) שיש לו הכנסה שאינה מעבודה או משלח יד, תנוכה הכנסה זו מסכום הקצבה המגיע לו.

הטמעת הבעלות על נכס בחלק ממבחני האמצעים מבוססת על שתי הנחות: האחת, כי מבחני האמצעים נועדו כאמור להדיר מהזכאות לקצבה אוכלוסיות אמידות, ובכך לשמר את המשאבים העומדים לרשות רשויות הרווחה לאותן אוכלוסיות חלשות מבחינה כלכלית (רות בן ישראל, 2006). ואילו השנייה, כי אלו המחזיקים בבעלותם נכס מקרקעין יכולים להפיק – בכוח או בפועל – הכנסה מהנכס. לעניין זה ולבחינה של סוגיית הבעלות על נכס, נעבור כעת.

הכנסה רעיונית מנכס בחוק הבטחת הכנסה

חוק הבטחת הכנסה מבסס את הזכאות לקצבה מהביטוח הלאומי ובנוי במתכונת של מבחן אמצעים.¹ החוק נועד "להבטיח לכל אדם ומשפחה בישראל, שאין בכוחם לספק לעצמם הכנסה הדרושה לקיום, את המשאבים לסיפוק צרכיהם החיוניים".² החוק בונה מנגנון שעל פיו זכאותו של אדם לקצבה תיבחן בהתאם לשני קריטריונים – הכנסותיו, ואפשרות התעסוקה שלו.³

גובה הקצבה, המהווה את המרכיב המרכזי ברשת הביטחון הסוציאלית בישראל,⁴ משתנה על פי הרכב המשפחה, ומספר הילדים. סכום הקצבה הגבוה ביותר ניתן למשפחה שבה הורה אחד בן למעלה 55, ושני ילדים ומעלה – 4,480 ₪ (מסכום זה מנוכים 100 ₪ דמי בריאות). נכון לדצמבר 2020, רק 1% מתושבי ישראל, 88,145 איש ואישה, מקבלים הבטחת הכנסה,⁵ וזאת ביחס ל-

¹ להרחבה על מבחן אמצעים בחקיקת רווחה ראו למשל: Pete Alcock & Sarah Pearson, *Raising the Poverty Plateau: The Impact of Means-tested Rebates from Local Authority Charges on Low Income Households*, 28 JOURNAL OF SOCIAL POLICY 497–516 (1999).

² דברי הסבר להצעת חוק הבטחת הכנסה תש"ם-1979 ה"ח 1417 (30.9.1979). ראו גם את דברי יוזם החוק, אברהם דורון מהמוסד לביטוח לאומי, פרוטוקול מס (חסר) של ישיבת ועדת העבודה והרווחה (10.12.79). להרחבה על הליך חקיקת החוק והרקע הפוליטי-מדיני לו ראו למשל מיכל בר, "ביורקרטית, פוליטיקה ו"הבטחת הכנסה": תהליך קביעת המדיניות של חוק הבטחת הכנסה בישראל" **ביטחון סוציאלי** 58 (2000).

³ בקריטריון העוסק בזמינות לעבודה לא נעסוק במחקר זה. להרחבה בהקשר מיצוי אפשרויות העבודה ראו למשל עינת אלבין, "דיני הבטחת הכנסה והשלכתם על זכותן של נשים עניות לשוויון בשוק העבודה" **עבודה, חברה ומשפט** י"א 155 (2005); קרנית פלוג וניצה קסיר (קלינר), **על עוני עבודה ומה שביניהם** (2001).

⁴ ראו בגץ 10662/04 **סלאח חסן נ' המוסד לביטוח לאומי** (28.2.12). הגדרה זו מתייחסת לקצבאות הקיום, ובלא להתייחס לקצבאות מחליפות הכנסה כגון קצבת אבטלה או קצבת נכות, שסכומן יכול להיות גבוה יותר, על פי השכר שקיבל הזכאי קודם לאירוע המזכה בקצבה.

⁵ הנתונים מופיעים באתר המוסד לביטוח לאומי: <https://www.btl.gov.il/Mediniyut/Situation/statistics/BtlStatistics.aspx> (נבדק לאחרונה 7.3.2021).

111,804 שהגישו תביעה להבטחת הכנסה רק בשנה זו (זהו מספר גבוה המושפע ככל הנראה ממגיפת הקורונה, כאשר בשלוש השנים הקודמות הגישו כ-80 אלף איש בממוצע בשנה תביעה להבטחת הכנסה).⁶ בנוסף אליהם, מקבלים 2.2% (195,600) תושבים השלמת הכנסה לקצבת זקנה ושארים (כלומר הם עומדים בתנאי חוק הבטחת הכנסה והכנסתם מקצבת הזקנה והשארים אינה עולה עד כדי גובה קצבת הבטחת הכנסה).⁷ מעל 50% ממקבלי הקצבה הינם ערבים, וכ-50% ממקבלי הקצבה מקבלים אותה במשך למעלה מ-5 שנים.⁸ על פי דוח מבקר המדינה, אחוז מימוש הקצבה (כלומר המקבלים אותה מתוך כל מי שעל פי נתוני הכנסתם היו יכולים לקבל אותה) הוא רק כ-64%.⁹ זאת, על פי החוק הקיים כיום – כלומר בלא להתייחס כזכאים למשל למי שנכללים בגדרי חזקת ההכנסה הרעיונית. לשם השוואה, תחולת העוני בקרב משפחות בשנת 2019 הייתה 35%.¹⁰ בקרב החרדים תחולת העוני הייתה 54.5%, ובקרב הערבים 48.2%.¹¹

מבחן ההכנסות בחוק מעוגן בפרק ג' לחוק. בסעיף 5 נקבע שיעור הקצבה לזכאי שאין לו הכנסה, ואילו בסעיף 9 מפורטת הגדרת "הכנסה" לעניין החוק.¹² על פי החוק, הקצבה לה זכאי מי שיש לו הכנסה כלשהיא, תהיה שווה להפרש בין הקצבה שאמור היה לקבל ובין ההכנסה שיש לו, ובמקרים שבהם עולה סכום ההכנסה שלו על הקצבה שנועדה לו, תישלל כליל הזכאות לקצבה.

סעיף 9(א)(4) לחוק קובע את חזקת ההכנסה הרעיונית מנכס: הכנסה לעניין חוק זה תהא גם "סכומים שיראו אותם כהכנסה מנכס, אף אם הנכס הוא של ילדו של הזכאי הנמצא עמו ואף אם אין מופקת ממנו הכנסה" (ההדגשה שלי). כך, על פי החוק, אין דרישה לבחינה של המצב הלכה למעשה, כלומר אם אמנם מופקת הכנסה מהנכס, אלא רק בחינה של פוטנציאל ההכנסה התאורטי. על פי התקנות שנועדו להוציא לפועל את החוק, לנכס מבוצעת הערכת שמאות, הקובעת את ההכנסה הפוטנציאלית.¹³ ראוי לציין כי על פי ההגדרה, נכס הוא כל נכס מטלטלין שאינו בר עיקול,

⁶ דיווח רבעוני של תביעות ואישורים לפי גמלה, זמין באתר המוסד לביטוח לאומי: https://www.btl.gov.il/SiteCollectionDocuments/btl/Publications/Rivon%20Statisti/PDF/heb_rivon_3_010701.pdf (נבדק לאחרונה 7.3.2021)

⁷ נתוני אתר המוסד לביטוח לאומי, לעיל ה"ש 5.

⁸ דו"ח מבקר המדינה בעניין זה: **דוח שנתי 2018**, בפרק "משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים פעולות המדינה לקידום של מקבלי גמלת הבטחת הכנסה ולשילובם בתעסוקה".

⁹ סוגיית מיצוי הזכויות עמדה במוקד המלצות ועדת אללוף. ראו גם בדו"ח מבקר המדינה, לעיל ה"ש 8.
¹⁰ דו"ח העוני של המוסד לביטוח לאומי: מירי אנדבלד ואח' רמת החיים, העוני והאי-שוויון בהכנסות - 2018-2019 ואומדן ל-2020 (לפי נתונים מנהליים) (2019).

¹¹ שם, וכן ראו את האמור בדו"ח מבקר המדינה, לעיל ה"ש 8, בעמ' 1053 – למעט ליחידים בני למעלה מ-55, סכום הקצבה וההטבות הנלוות לה עדיין מותיר משפחות מתחת לקו העוני.

¹² החוק מפנה לפקודת מס הכנסה, ובכך קושר באופן ישיר בין הכנסה על פי דיני המס והכנסה על פי דיני הרווחה. סעיפי המשנה ("ולרבות...") נועדו להבהיר כי סכומים מסוימים המנויים בפקודת מס הכנסה אכן נחשבים הכנסה גם ע"פ חוק הבטחת הכנסה, כמו למשל הכנסה רעיונית מנכס. חשוב לציין כי במסגרת פקודת מס הכנסה מפורטת הגבייה של הכנסה רעיונית מנכסי מקרקעין רק בהקשרי חברות.

¹³ תקנות הבטחת הכנסה, התשמ"ב-1982, ק"ת 4316, תקנה 10 (א)(2)(ב). לפי תקנה זו תחושב ההכנסה הפוטנציאלית כאחוזים מההכנסה על פי הערכת שמאי, מחולק ב-12. ראו לעניין זה נוהל פנימי של המוסד לביטוח לאומי הזמין באתר המוסד:

או מקרקעין (למעט דירת המגורים). היינו, כל קרקע או דירה הרשומות על שמה של תובעת הקצבה, כולל חלקי נכסים (ללא הגבלת מינימום של חלק יחסי), גם אם אינם ראויים למגורים וגם אם אין משלמים עליהם כל תשלום אחר המשקף מגורים בנכס (למשל ארנונה).

סעיף 9(א)(4) מצוי בחוק בלשונו זו מאז חקיקתו בסוף שנות ה-70.¹⁴ לאישורו בוועדת חוק חוקה ומשפט בכנסת הוקדש זמן קצר יחסית – חלק מיום ישיבות אחד.¹⁵ בישיבה השתתפו 5 חברי הוועדה, וכן שלושה נציגי המוסד לביטוח לאומי, שהובילו את גיבוש החוק (ביחד עם פרופ' דורון מביה"ס לעו"ס בירושלים, שלא נכח בישיבה זו), ונציג משרד המשפטים.

נראה כי לפחות על פניו הסעיף לא עורר תהיות או התנגדויות מצד חברי הוועדה. הנציגים המקצועיים – נציג המוסד לביטוח הלאומי עו"ד בוטון והיועץ המשפטי של הוועדה עו"ד אליאסוף – הציעו כי יותקנו תקנות שימנעו את שלילת הקצבה ממי שחרף נוסח הסעיף יזדקק לעזרת המדינה.¹⁶ לעומתם, חברת הכנסת שרה דורון קובעת בפסקנות: "אינני מבינה מדוע נסתבך בתקנות. **מי שמבקש תמיכה למחיה ויש לו נכס, אפשר לומר לו: תמכור את הנכס, תקבל את שווי ואז תהיה לך הכנסה**" (ההדגשה אינה במקור).¹⁷ הדוגמאות המועלות בדיונים עוסקות במגרשים או מטעים ששוויים רב, או בנכסים יקרים אחרים (טבעת יהלום, למשל).¹⁸ באותה הישיבה (ובאותו הלך רוח) מובהר גם כי החוק המוצע יאסור העברות פיקטיביות שנועדו "להתחמק מחישוב הכנסה".¹⁹

גם לאחר יישום החוק, ונוכח בחינת תפעולו בשטח, לא שוכנעו הגורמים המקצועיים כי ישנה בעיה עם חישוב הכנסה רעיונית מנכס, והעניין הוצדק בכך שלא נשללת אוטומטית הזכאות לקצבה, אלא רק מופחתת ההכנסה הרעיונית, בניגוד למצב שהיה על פי חוק לגבי בעלות על רכב, למשל.²⁰ בבחינת דיונים בעניין זה בוועדות ניתן לראות כי ההיגיון התמריצי נשאר אך לצידו נוספת הצדקה כמעט עונשית לחזקה. כך למשל, בדיון על הצעתו של ח"כ רן כהן (שביקש להחריג אוכלוסיות

<https://www.btl.gov.il/benefits/HozrimGimlaot/Hozrim/%d7%aa%d7%99%d7%a7%d7%95%d7%9f%20%d7%97%d7%a7%d7%99%d7%a7%d7%94%20%d7%a0%d7%9b%d7%a1%d7%99%d7%9d.pdf> (נבדק לאחרונה 7.3.2021).

¹⁴ בזמנו הוא היה סעיף 10(א). ההחלטה על חוק הבטחת הכנסה התקבלה עוד בכנסת ה-8, וההצבעה בקריאה ראשונה עברה בכנסת זו. מלאכת גיבוש החוק והתקנות נותרה לפתחה של הכנסת התשיעית. ראו את הדיונים על הקמת הוועדה לדיון בחוק בפרוטוקול 183 של ועדת הכנסת, (30.10.79), ואת הדיונים על חוק הבטחת הכנסה, סעיף 10, בפרוטוקול מס' 309 של ועדת העבודה והרווחה (13.2.1980).

¹⁵ הליך אישור חוק הבטחת הכנסה כולו בוועדת חוק חוקה ומשפט ארך ישיבות מספר, והליך התקנת התקנות שאיפשרו את כניסתו לתוקף ארך עוד למעלה משנה. רק בשנת 1982 נכנס לבסוף החוק לתוקף.

¹⁶ י. אליאסוף, פרוטוקול 309, לעיל ה"ש 14: "נניח שמדובר במי שיש לו מגרש אבל לא רק שאין לו הכנסה ממנו אלא יש לו הוצאות להחזקתו אבל לצורך החוק המוצע יהיה חישוב כאילו יש לו הכנסה. שר העבודה, בהסכמת שר האוצר, יקבע לעניין זה כללים בתקנות. זה הרעיון שבסעיף 10(ב)".

¹⁷ שם. הוויכוח על הצורך בהתקנת תקנות מול רצונן של חברות הכנסת דורון ואלמוזלינו בעיקר (משני צידי המתרחס הפוליטי) לעגן כמה שיותר פרטים בחקיקה הראשית, שזור בכל הליך חקיקת החוק.

¹⁸ שם.

¹⁹ שם, דברי משה בוטון, בעמ' 3, ואכן, תקנות הבטחת הכנסה קובעות כי העברה ללא תמורה של נכס תותיר את המצב המשפטי על כנו למשך חמש שנים אחרי ההעברה (כלומר עדיין יראו את ההכנסה כנוקפת לטובת המעביר).

²⁰ סעיף החקיקה העוסק בשלילת קצבה ממי שהם בעלי רכבים בוטל לבסוף רק ב-2012, בפסיקת בג"צ בעניין חסון, לעיל ה"ש 4.

מסוימות ורכבים משנת ייצור מוקדמת מתחולת החוק), ענה נציג המוסד לביטוח לאומי, נתן נבון :
"...אם לאדם יש דירה שהוא גר בה לא אגיד לו שימכור אותה, כי זה מסובך. איפה הוא יגור? אבל
אם בנוסף יש לו דירה אחרת והוא משכיר אותה, אפילו לא יכול להשכיר אותה, גם אז אנחנו
מפעילים שיטה: לא מכריחים את האדם למכור את הרכוש, אלא לוקחים 8% מההכנסה שלו לגבי
הנכס הזה..." (ההדגשות אינן במקור).²¹ לעומת זאת, בדיון מאוחר יותר על הצעתו של חה"כ יורי
שטרן לאפשר צבירת חסכוניות למקבלי הבטחת הכנסה, התייחסה עו"ד וסרמן לתקנה וקבעה כך :
"לגבי מי שיש לו מגרש שהוא לא מפיק ממנו רווח. גם עושים הערכה כמה המגרש שווה, ולוקחים
בחשבון את ההכנסה, כאילו שיש לו הכנסה. כפי שאנחנו יודעים, זו מטרתו של חוק הבטחת
הכנסה... זה כספי מדינה... שבעצם אנחנו נותנים בהם לאדם אפשרות קיום, אפשרות מינימלית
לקיום. הרעיון של החוק הזה הוא שאדם קודם כל ימצא את כל המקורות העצמאיים שיש לו ורק
אז יגיע לקופה הציבורית..." (ההדגשות אינן במקור).²²

התקנות שנקבעו ליישום סעיפי החוק הנוגעים להכנסה שבה החוק מתחשב נועדו להתייחס
לסיטואציות שהעלו חברי הכנסת במהלך הדיונים, ולאפשר גמישות והפעלת שיקול דעת.²³ עם זאת,
בסופו של יום, הותקנו תקנות המשאירות את שיקול הדעת לפקיד הביטוח הלאומי בלבד, ובקשתם
של כמה מחברי הכנסת להקים ועדת חריגים שתדון באופן כללי בזכאותה של המשפחה המבקשת
קצבה, לא נענתה.²⁴ הקלות בסוגיות הנוגעות להכנסה הושארו לתיקונים בתקנות,²⁵ ולא הועברו
לשיקול דעת גורמי הרווחה או גורמים במוסד לביטוח לאומי.

²¹ פרוטוקול 355 של ישיבת ועדת העבודה והרווחה (18.2.1992). בהמשך דבריו שולף מר נבון את האיום השכיח בדבר העלייה בהיקף מקבלי הבטחת הכנסה נוכח המצב הכלכלי והסיכון הצפוי שאם ישונה החוק בהתאם לבקשת חברי הכנסת, יגדל היקף הזכאים באופן שיביא לקריסת המערכת כולה. סוגיית העלות הגבוהה של תיקונים מוצעים לחוק עמדה מראשית העבודה על התיקונים לו, ולרוב הצדיקה דחיית תיקונים אף שהוסכם על כלל המתדיינים כי הם ראויים. יהודית וסרמן מסכמת זאת במילים: "אנחנו בהחלט יכולים להבין... לגבי האיש הפרטני, כמה המצב אולי מאוד קשה ואולי מאוד מציק וראוי לתקן אותו, אבל העלות הכוללת היא בהחלט מאוד גבוהה ולכן יש התנגדות של הממשלה לתיקון הזה" (פרוטוקול 191 של ישיבת ועדת העבודה והרווחה (16.3.1998)) ובאותה הישיבה מאוחר יותר אומר היו"ר חה"כ דוד טל: "אתה יודע שאנחנו בעד לעזור לאנשים, רק אנחנו תמיד שואלים כמה כסף זה עולה לנו..."

²² שם.
²³ ראו פרוטוקול 309, לעיל ה"ש 14, עמ' 3-4 לעניין הדיון על הצורך בתקנות ובוועדות, והתנגדות חברות הכנסת דורון ואלמוזלינו להרחבת וסיבוכן מנגנון הפעולה של המוסד לביטוח לאומי.

²⁴ חה"כ גרוסמן מבקשת, בהקשר שלילת הקצבה בגין זכאות על רכב: "אני רוצה שיהיה מישהו שרואה את המשפחה כולה ולא רק את הרכב. הפקיד רואה את הרכב. אני רוצה שיהיה מישהו שרואה את כל המשפחה". היא נענית ע"י סגן היועמ"ש של הביטוח הלאומי כי היא "מבקשת להרוס את כל המוסד של פקיד התביעות ולהכניס אחרים, מוחץ למוסד"... ראו פרוטוקול 130 של ישיבת ועדת העבודה והרווחה (4.11.1985). בהמשך אותו הדיון טוען חה"כ פרץ: "... אילו הביטוח הלאומי היה נכנס לבית ועושה חקירה ורואה שהמצב הכלכלי בבית טוב – זה עניין אחר. אבל לעשות אחד פלוס אחד כלפי כולם – זה פשע" (ההדגשה שלי).

במקום אחר מציין שוב חה"כ פרץ: "הקושי בחוק הקיים הוא האוטומטיות שלו. זאת אומרת, שהחוק לא מאפשר שום תמרון" – פרוטוקול 355, לעיל ה"ש 21.

ואכן – בסופו של יום לא קיימת ועדת חריגים במוסד לביטוח לאומי, הבוחנת סיטואציות החורגות מהכללים הקבועים בחוק או בתקנות, אך מוצדק להעניק בהן קצבה בכ"ז. לביקורת בעניין זה ראו יעל כהן-רימר, ורדית דמרי-מדר ורן מלמד "המוסד לביטוח לאומי – כשלים וחסימים על מיצוי זכויות והזכות לקיום בכבוד" 33 (2015) (להלן: דו"ח עמותת ידיד).

²⁵ כמו למשל במקרה של טרקטור שאינו בר שימוש ובעליו הפקיד את רישיונותיו, שהוחרג במפורש מן הסנקציה על החזקת כלי רכב – ראו פרוטוקול 184, ישיבת ועדת העבודה והרווחה (30.10.1990).

אשר למידת השימוש בחזקה בפועל, קשה לקבוע זאת מכיוון שהנתונים על הסיבות לשלילת קצבאות אינם נאספים.²⁶ המקרים שבהם רק מופחתת הקצבה, ולא נשללת כליל, בגין הכנסות המחושבות מנכס, אינם רבים – בסוף שנת 2018 הופחתה קצבה בגין הכנסה מנכס ל-2,300 משפחות מקבלות הבטחת הכנסה מתוך 76,533 (3%), בגין הכנסה ממוצעת של 373 ש"ח.²⁷ מנתוני הלמ"ס לגבי שווי הדירות הממוצע בפריפריה (לצורך הערכה גסה של ההכנסה המוערכת מדירות בבעלות של מבקשי קצבאות),²⁸ עולה כי במרבית המקרים תעלה ההכנסה הפוטנציאלית המוערכת על גובה הקצבה, ותוביל לשלילה כליל של הקצבה, וניתן להעריך כי מדובר בתופעה משמעותית בהרבה.

הדיון הפסיקתי הראשון בחזקה נערך שנים ספורות לאחר כניסת החוק לתוקף. בפסק הדין בעניין דהן,²⁹ שניתן בשנת 1984, נקבע כי על מנת שלא להגיע למסקנה כי הרשות (המוסד לביטוח לאומי) חורג מסמכותו כאשר הוא מפעיל את החזקה כלשונה, יש לפרש את הכלל הקבוע בחוק באופן העולה בקנה אחד עם תכליתו הכללית של חוק הבטחת הכנסה – להבטיח למי שאין בכוחם לספק לעצמם הכנסה את המשאבים הדרושים לקיומם. על פי פסק הדין: "אין ספק, כי יישום שבו כוללים בהכנסתו של אדם כל סכום שניתן להלכה להפיק מנכס שברשותו, ללא כל התחשבות אם יש בכוחו ובאפשרותו המעשית להפיק סכום זה מהנכס, אינו בא לקדם את מטרת המחוקק".³⁰

בהמשך לכך, הפסיקה קבעה באופן פרשני כי נכס לצורך סעיף זה ייחשב רק נכס שיש אפשרות פוטנציאלית להפיק ממנו הכנסה. במצבים של בעלות על הנכס "על הנייר" בלבד, שאינה מאפשרת כלל הפקת הכנסה ממנו, קבעה הפסיקה כי הסקת מסקנה כאילו ניתן להפיק הכנסה מהנכס היא מרחיקת לכת ואינה עולה בקנה אחד עם תכליתו של חוק הבטחת הכנסה.³¹ זאת, בייחוד כאשר מימוש פוטנציאל ההכנסה הגלום בנכס תלוי בתנאים נוספים שאינם תלויים בבעל הנכס. ואומנם, לאורך השנים בחנו בתי הדין את האפשרות להפיק הכנסה מהנכס שבבעלות תובע הקצבה ולעיתים

²⁶ "אין לנו נתונים על פונים שתביעתם לקצבת הבטחת הכנסה נדחתה בשל הכנסה מנכסים, כיוון שקיימת סיבת דחייה אחת לכל המקרים שנדחים בגלל הכנסות (ללא קשר למקור ההכנסה), ואין לנו סימול פרטני להכנסה מנכסים" דואר אלקטרוני, תשובת הביטוח הלאומי לבקשה על פי חוק חופש המידע, 15.2.2018.

²⁷ המוסד לביטוח לאומי דוח שנתי 2018 פרק 3 גמלאות – פעילות ומגמות (2018) זמין ב: https://www.btl.gov.il/Publications/Skira_shnatit/2018/Documents/chap-3-01-havtachat-hachnasa.pdf (נבדק לאחרונה 7.3.2021).

²⁸ על פי ממוצע הון עצמי מדויר, בהתאם לנתוני הלמ"ס – https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/doclib/2020/011/15_20_011t8.pdf; וערך דירות בבעלות לפי פריפריאליות על פי נתוני הלמ"ס – https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/doclib/2020/011/15_20_011t9.pdf (המקורות נבדקו לאחרונה 7.3.2021).

²⁹ דיון (עבודה ארצי) 04-162/מג חביב דהן – המוסד לביטוח לאומי, טו(1) 351 (1984).

³⁰ שם.

³¹ עב"ל (ארצי) 10-04-31641 קוזלי מוחמד – המוסד לביטוח לאומי (פורסם בנבו, 6.3.2012).

פסקו כך שלא הסתפקו בהוכחת הבעלות על הנכס בלבד.³² במקרים מסוימים אף החזיר בית הדין הארצי את הדיון לבית הדין האזורי לשם בירור עובדתי מעמיק יותר בדבר יכולת הפקת ההכנסה מהנכס בפועל.³³ בסך הכל, 74 תיקים בעניין זה נידונו בפני בית הדין לעבודה במהלך השנים.³⁴

חרף קיומו של אפיק משפטי זה, מצאנו כי ראוי לעסוק במחקר בנוגע לשאלת הבעלות על הנכס. זאת משני טעמים. ראשית, ברמה המשפטית התיאורטית, החוק משקף תפיסת בעלות ריכוזית, שאינה תואמת בהכרח את ההתפתחות התיאורטית והמחקרית שהתרחשה בשנים האחרונות בדיני הקניין ובתפיסות הבעלות בשדות משפטיים אחרים. שנית, ברמת המדיניות, קיומו של האפיק המשפטי אינו מרפא את הפגם שאנו מצביעים עליו בחזקת ההכנסה הרעיונית ותפיסת הבעלות שהיא עושה בה שימוש. זאת, נוכח החסמים המשמעותיים בפני אוכלוסיית היעד של החוק, היינו אנשים החיים בעוני, בפני שימוש באפיק זה לשם פתרון הבעיה שיוצר החוק עבורם. חסמים אלה נידונו בהרחבה בספרות,³⁵ ובקצרה ניתן לומר כי הם קיימים כמעט בכל שלב של מערכת היחסים בין האזרח למערכת הרווחה והמשפט המנהלי. כך למשל, על פי נהלי הביטוח הלאומי אין הכרח לערוך שימוע בטרם שלילת הקצבה,³⁶ ורבים ממקבלי הקצבה מגלים את שלילתה רק במועד השלילה או לאחריו. ההודעה המנמקת את שלילת הקצבה יכולה להגיע באיחור ניכר, והיא כוללת לשון שתומה הקובעת כי "הופחתה הכנסה מנכס בבעלותך" בלא הסבר מהו הנכס, או פרטים מזהים לגביו.³⁷ לפיכך, המקרים המגיעים לבתי הדין בעניין זה הם המקרים החריגים יחסית, שבהם מצטרפים כל התנאים להשגת סיוע משפטי: הבנה מדוע נשללה הקצבה, קבלת סיוע בפניה לביטוח הלאומי לשם מיצוי הליכים, השגת סיוע בהגשת תביעה לבית הדין (או גיוס המשאבים הנדרשים לפנייה עצמאית לבית הדין), הנמקה מספקת בבית הדין, עמידה בנטל ההוכחה – המוטל על מבקש הקצבה בהתאם לחוק – בדבר אי יכולת להפיק הכנסה. בעת הצורך נדרש ערעור על ההחלטה, ועולה הצורך לגייס את המשאבים הנדרשים לכך. לבסוף, גם כאשר פוסק בית הדין לטובת התובעת, נדרשת פעולה עקשנית של אכיפה עצמאית. כך, מרואיינת במחקר זה שקיבלה לאחר 6 שנים פסק דין לטובתה שקבע כי לא ניתן להפיק הכנסה מהנכס שלכאורה בבעלותה (מרתף בביתה שבו גרים בנה אשתו ושלושת ילדיהם) עדיין מצויה בהליכים המצריכים ליווי משפטי על מנת לגבות את קצבת

³² בי"ל (אזורי ת"א) 16587-08-10 עבד אל לטיף גאנם – המוסד לביטוח לאומי (פורסם בנבו 29.9.2013); עב"ל (ארצי) 381/99 נהלה חזאן – המוסד לביטוח לאומי, פ"ד לו"ד 571 (2000).

³³ עב"ל (ארצי) 33638-01-13 אחמד מוקטרן – המוסד לביטוח לאומי (פורסם בנבו 10.4.2014).

³⁴ מתוך 74 התיקים, 8 היו של יהודים והשאר של ערבים, 12 היו של נשים והשאר של גברים.

³⁵ איל פלג אתגר העוני של המשפט המנהלי (2013).

³⁶ דרי"ח עמותת ידיד, לעיל הי"ש 24 עמ' 41.

³⁷ המקרים שבהם לא ניתן לממש את הנכס הם לרוב מקרים שבהם ממילא לא ידוע לאדם על בעלותו על נכס, או על יכולתו להפיק ממנו הכנסה. בפרט, בחברות שבהן הבעלות נתפסת באופן אחר.

הבטחת ההכנסה שקוזה לה במשך השנים בגין ההכנסה הרעיונית, ופסק הדין לטובתה עדיין אינו חלוט.³⁸

תיאוריה ביקורתית, קבלת החלטות והדרת "האחר"

החשיבה הביקורתית הפמיניסטית³⁹ עוסקת מזה שנים ב"בעייתנות" (פרובלמטיזציה)⁴⁰ של הקריאה לניטרליות, ומצביעה עליה כמשתיקה ומדכאת.⁴¹ כך, כותבות פמיניסטיות מזהות את הקושי של הכלי המשפטי להתמודד עם מאפיינים מורכבים של הפרט – היותה, למעשה, צומת או הצטלבות של מאפיינים קבוצתיים.⁴² בעיה זו מתרחשת גם כאשר המחוקק מייצר חקיקה כללית, אך הוא מדמה בעיני רוחו דמות נמען מסוימת, שאינה כוללת מאפיינים ייחודיים לקבוצות תרבותיות או לקבוצות מיעוט.⁴³

נשים אלה מסמנות גם את ה"יד הנעלמה"⁴⁴ – המסמנת מי הוא "מיעוט", מהי "תרבות ייחודית" או מהו "קול ייחודי" – כ"קול" עצמאי ונפרד בשיחה הציבורית ולא כגורם עליון חיצוני לשיחה זו. הקריאה לגיוון ולהכרה ב"אחר" משקפת אולי הסתכלות על האחר, על המגוון, אך כתיבה זו מפנה את המבט אל ההגמוניה הניטרלית, השקופה, ומזהה כי אף היא ייחודית ובעלת אינטרסים,

³⁸ ב"ל (ב"ש) 20269-09-18 אבו-עגינה נ' המוסד לביטוח לאומי (טרם פורסם 29.11.20).
³⁹ ראו למשל אצל: Adrienne Roberts, *Gender, Financial Deepening and the Production of Embodied Finance: Towards a Critical Feminist Analysis*, 29 GLOB. SOC. 107–127 (2015). מהתפיסה הפמיניסטית התפתח גם הזרם של ביקורת גזע – Robert S. Chang, *Toward an Asian American Legal Scholarship: Critical Race Theory, Post-Structuralism, and Narrative Space*, 81 CALIF. LAW REV. 1241 (1993).

⁴⁰ הצבעה על סוגיות (או תפיסות, מערכות יחסים, הנחות יסוד, מבנים חברתיים) שנתפסו כניטרליות, מובנות מאליהן או "שקופות", וצביעתן כבעייתיות, מוטות לטובת צד אחד (לרוב ההגמוני) או פשוט לא מובנות מאליהן. כך למשל, מה שנתפס כהפרדה שאינה נגועה בהפליה מגדרית, כגון ההבחנה בין הפרטי לציבורי, הופך תחת גישה זו לתפיסה המשמרת את יחסי הכוחות ההגמוניים המעניקים כוח רב יותר לגברים – העוברים בקלות יחסית בין הספירות הפרטיות לפוליטיות – מאשר לנשים הנחשבות כמי שאחראיות על ה-, ולטענת אחדים צריכות להתמקד ולהישאר, ב-ספירה הפרטית. CATHARINE A. MACKINNON WOMEN'S LIVES, MEN'S LAWS (2007) כך הגיעה הקריאה – "הפרטי הוא הפוליטי" – למשל ראו סוזן מולר אוקין "הרהורים על פמיניזם ורב-תרבותיות", פוליטיקה 9 1 (1998). את המונח פרובלמטיזציה טבע הסוציולוג מישל פוקו.

במשפט מהווה "תיאוריית התיוג" אחת מהתיאוריות הראשונות המבצעות פרובלמטיקה לתפיסות שנחשבו ניטרליות או מובנות מאליהן: במקום להניח למשל כי מעשים פליליים הם פשוט כאלה, מזהים המחזיקים בתיאוריה זו כי יש לקבוצות מסוימות בחברה אינטרסים להפליל התנהגויות מסוימות ולחוקק חקיקה בהתאם, וכן את התהליך החברתי שעוברות קבוצות אחרות בחברה בעקבות הפללת התנהגויות אלה. רוברטס, לעיל הי"ש 39.

⁴¹ MacKinnon, *supra* note 40.

⁴² זהו רעיון ה-intersectionality – כאשר המשפט, בכלים המסורתיים, מתמודד למשל עם השאיפה לשוויון באמצעות מניעת הפליה על ידי השוואה לקבוצת השווים, הוא עלול שלא לטפל או לא להתייחס (או לא לראות) את מי שמאפייניהן כוללות מרכיבים משתי קבוצות מוחלשות למשל (גם אישה וגם יוצאת ארצות המזרח, למשל), והפגיעות שהיא חשופה להן אינן רק "סך" האפליות שממן סובלות הקבוצות השונות (נשים – כאשר נשים נתפסות כמיוצגות על ידי נשים "לבנות" מהמעמד הבינוני; ויוצאי ארצות המזרח – כאשר אלה מיוצגים על ידי גברים יוצאי ארצות המזרח), אלא תוצאה של מאפייניהן הייחודיים של הקבוצה המשולבת שלהן – Trina Grillo, *Anti-essentialism and intersectionality: Tools to dismantle the master's house*, 10 BERKELEY WOMEN'S LJ 16 (1995).

⁴³ ראו למשל את הניתוח של השפעת גזע על הליכי פשיטת רגל, שלכאורה הם הליכים "ניטרליים": A. Mechele, Dickerson, *Race Matters in Bankruptcy*, 61 WASH. & LEE L. REV. 1725 (2004).

⁴⁴ בהשאלה מאדם סמית, אבל בלא התייחסות בהכרח לשוק הקפיטליסטי, ראו למשל David A. Super, *Offering an Invisible Hand: The Rise of the Personal Choice Model for Rationing Public Benefits*, 113 THE YALE LAW JOURNAL 815 (2004).

מאפיינים ספציפיים, חוויות חיים ייחודיות ונקודת מבט.⁴⁵ משכך, אין בהחלטותיה או בנקודת המבט של ההגמוניה "ניטרליות" או "אובייקטיביות".⁴⁶

יתרון נוסף בזיהוי המבט המגדיר, הניטרלי, למול ה"אחר" (השחור, העני, האישה, וכו') הוא ההבנה, שבמבט זה משולב אינהרנטית מרחק, ולרוב גם פחד או שנאה.⁴⁷ מבט מגדיר זה הופך את השנאה והפחד של ההגמוניה למאפיינים משמעותיים בהגדרת העצמי של בן המיעוט.⁴⁸ בהינתן מאפיינים אלה של מבנה חברתי הופכות ההכללות – המהוות חלק בלתי נפרד מכל חוק – בעייתיות במיוחד כאשר הן נעשות ביחס לקבוצות שאינן שותפות בהליכי החקיקה ואינן מוכרות למחוקקים, כגון מי שחיים בעוני ובפרט קבוצות ספציפיות מקרובם.⁴⁹

עם זאת, גרילו ואחרות מדגישות כי אין בהכללה רק חסרונות, אלא שהיא מאפשרת את השיחה על בעיות הנוגעות לכלל הקבוצה (כגון בעיות הנוגעות לנשים באשר הן, או, ביחס לנושא מחקר זה, סוגיות הנוגעות למי שחיים בעוני באופן כללי, לצד בחינה פרטנית של קבוצות שונות (נשים, בני החברה הבדואית, וכדומה), בתוך הקבוצה הכללית. עצם הזיהוי של קטגוריות או קבוצות ייחודיות משקפת, לטענת חוקרות פמיניסטיות, שיח "נשי" בניגוד לשיח "גברי" שעושה שימוש בשוני על מנת להפריד ולמשול.⁵⁰

משפט משווה - הכנסה רעיונית בעולם

אם כן, המשפט הישראלי מתבסס על תפיסת בעלות המסיקה מרישום הבעלות הרשמי את הבעלות המלאה של "אגד הזכויות" - את היכולת לנקוט בכל פעולה ביחס לנכס, ובפרט את היכולת להפיק ממנו הכנסה. בטרם נעבור להציג את ממצאי המחקר האמפירי שביצענו, נבקש לבחון כעת את המצב המשפטי במקומות נבחרים בעולם, ביחס לבעלות על נכסים בהקשרי רווחה וקצבאות.

⁴⁵ בעברית למשל, שבה ישנה הבחנה שפתית בין המגדרים השונים, ישנה חשיבות לכך שהשיום הניטרלי הוא זכר – חלק מהפמיניסטיות המודרניות מנסות להתמודד עם הטיה זו באמצעות הפיכת ברירת המחדל והתייחסות לכל מי ומה שהיא ניטרלית בלשון נקבה (ראו את התבטאויותיה של חה"כ לשעבר מירב מיכאלי, למשל). העובדה כי צורת התבטאות זו עדיין נדמית לנו מלאכותית משקפת את המרחק שעוד עלינו לעבור כחברה עד שנצליח להיחלץ מאימוץ נקודת המבט והשיח הגברי כברירת המחדל.

⁴⁶ זוהי הגישה האנטי-מהותנית – ראו אצל Grillo, *supra* note 42.
⁴⁷ במונחי כתיבתו של וולצר בספרו MICHAEL WALZER SPHERES OF JUSTICE: A DEFENSE OF PLURALISM AND EQUALITY 65 (1983), פחד והיכולת להפחיד הם מטבע החוצה בקלות רבה ספירות חליפין שאמורות להיות נפרדות. כך, היכולת להפחיד מ"זרים", מטעמים כלכליים (הצפת שוק העבודה), מובילה לצבירת הון פוליטי גם על ידי מי שאינו בהכרח כריזמטי, מוביל מדיניות מועילה וראויה, וכדומה. בהמשך לכך, ייחוס תכונות מפחידות לקבוצות או אוכלוסיות או אנשים, מובילה לפגיעה ביכולתם "לסחור" בספירות אחרות – כגון למצוא תעסוקה, לייצר יחסים של כבוד עם האוכלוסייה הכללית, למצוא מקומות מגורים אחרים בהתאם ליכולותיהם הכלכליות, וכדומה.

⁴⁸ Audre Lorde, *The Master's Tools Will Never Dismantle The Master's House*, 25 FEMINIST POSTCOLONIAL THEORY: A READER 27 (2003).

⁴⁹ מדינה עוסקת בסוגיית ההכללות הבאות לידי ביטוי בקביעת תנאי הזכאות לסיוע ציבורי בהקשרי רווחה, וטוען כי הן עשויות להיות שגויות, ולהעצים דעות קדומות. ברק מדינה דיני זכויות האדם בישראל (2016).

⁵⁰ Lorde, *supra* note 48.

פירוט על פי מדינה:

אנגליה:

באנגליה מיושמת שיטה לפיה מוטבים המתגוררים בדיוור ציבורי והמקבלים קצבת שיכון ודיוור מחויבים ב"מס חדר שינה". היינו, סכום המנוכה מקצבת השיכון ודיוור ומוטל על מוטבים אשר נחשבים כמי שיש יותר חדרים בביתם ממה שהצריכה המשפחתית שלהם דורשת. בעקבות מס זה, עולה כי המוטבים הגרים בדיוור ציבורי נאלצים לוותר על 14-25 אחוז מקצבת השיכון ודיוור שלהם, תלוי בכמה חדרים עודפים יש בביתם. כן נתונים מצביעים על כמעט חצי מיליון ניזוקים ממס חדר השינה באנגליה, אשר הוביל במקרים מסוימים ליצירת חובות ועוני. יובהר כי מדובר במוטבים שלא יכולים לרכוש דיוור באופן עצמאי ולכן מתגוררים בדיוור ציבורי שניתן להם. כאשר נוצר מצב בו משפחות מקבלות דירות שעולות בגודלן על צרכיהן ובחלק מהמקרים גם רצונן, אזי הן יצטרכו לשאת בגין החדרים העודפים שבדירתן במס חדר השינה, ותשלום המס עלול כאמור להכניס מוטבים לגירעונות.

בהתאם לכך, בשנים האחרונות נדונו מספר תיקים בבית המשפט העליון האנגלי, אשר עסקו בשתי שאלות מרכזיות: האם מס חדר שינה, המתורגם לסכום שמופחת מקצבת השיכון ודיוור שמקבל המוטב המתגורר בדיוור ציבורי, פוגע בזכות המוטב לחיי משפחה? והאם מס חדר שינה פוגע בחוקי שוויון במגזר הציבורי?

בתוך כך, בפרשות קרמייקל ורת'פורד,⁵¹ הוכרע בעד התובעים כנגד מס חדר השינה, במצבים בהם היה קיים צורך רפואי ברור בחדר שינה נוסף שלא ניתן לו מענה בתקנות, כך שנגרמה לתובעים הפליה בלתי מוצדקת מחמת נכות. נפסק, כי ז'קלין קרמייקל, אישה מבוגרת שסבלה ממצב רפואי שלא אפשר לה לישון באותה מיטה עם בעלה, נפגעה כתוצאה ממס חדר השינה שהוחל כלפיה, שעה שאותו מס לא הוחל על משקי בית בהם ילדים נזקקו לחדרים נפרדים כדי לטפל בבעיות רפואיות שונות לרבות נכות. כמו כן, נפסק כי אין להבחין בין ילדים ומבוגרים לעניין מס חדר השינה בבחינת הזדקקות לחדר נוסף למטרת לינה של מטפל, זאת בעקבות תביעתם של פול וסוזן רת'פורד שלא היו פטורים מתשלום מס חדר השינה חרף העובדה שנכדם התמודד עם הפרעה גנטית נדירה שבגינה לא היה מסוגל ללכת, לדבר או לאכול בעצמו.

בנוסף, ב-2019 בית המשפט הכריע נגד ניסיונות ממשלת בריטניה להחיל את מס חדר השינה על 155 בני זוג של אנשים עם מוגבלויות, ונקבע כי החלת מס חדר השינה באופן שיפחית את קצבת הדיוור בשיעור של 14% מהווה הפרה של זכות התובע לבית, בכפוף לחוקי זכויות אדם. באותה פרשה היה מדובר באדם שנחשב בעל נכות קשה, ולכן פסקה השופטת Hale כי זוגות הזקוקים לחדר שינה נוסף כדי לאחסן בו ציוד רפואי, יקבלו אותו ולא תופחת קצבת הדיוור שלהם בגין קבלת אותו חדר.

לעומת זאת, במספר פרשות אחרות בהן עתרו התובעים לביטול מס חדר השינה כנגדם, נקבע כי אין קשר ישיר בין מוגבלות של בן משפחה לבין הצורך בחדר נוסף בבית, ומשום שבאותן פרשות הצורך בחדר נוסף היה בעיקר צורך סוציאלי ולא רפואי, הוטעם כי ניתן היה לענות על צרכי התובעים

---

⁵¹ The Secretary of State for Work And Pensions v Carmichael & Anor (2018) EWCA Civ 548

באמצעות רישומם לתכניות סיוע שונות. אף במקרה בו אם חד-הורית טענה שאין להחיל כלפיה את מס חדר השינה שעה שהיא השתמשה בחדר נוסף שהיה בדירתה לשם מתן מקלט לנשים במצבה שחוו אלימות ותקיפה מינית, נפסק כי התובעת זכאית להמשיך להשתתף בתכנית המקלט, אך כי השתתפותה לא דורשת באופן אוטומטי שיהיה בביתה חדר שינה נוסף, כך שבמקרה שלה מס חדר השינה אינו מפלה אותה ו/או נשים במצבה לרעה.⁵²

אוסטריה:

במסגרת קצבת הבטחת הכנסה הנהוגה באוסטריה, אשר מטרתה לסייע לאנשים שאינם מסוגלים לעמוד בעלויות המחייבה המינימליות נוכח הכנסה הנמוכה מהסטנדרט, הכנסתו של אדם המבקש את הקצבה נמדדת על פי הכנסתו מעבודה ומקצבאות אחרות. לצד זאת, לשם קבלת הקצבה, נערך מבחן בחינת אמצעים בתוכו נכללים נכסיו של מבקש הקצבה. כדי להוכיח אפוא זכאות לקבלת הקצבה, יש להגיש הצהרת הכנסה והצהרת נכסים לרשות המנהלית המחוזית האחראית על מקום המגורים של המבקש. בנוסף, יש לספק דו"חות הכנסה אחרונים, לרבות מידע על פנסיה, מזונות, דמי מחלה, קצבת גידול ילדים וכו'; עדות לתשלום שכר דירה, לרבות הסכם שכירות; עדות לקצבאות אחרות שנתבעו על-ידי מבקש הקצבה; ועדויות על נכסים.⁵³

אוסטרליה:⁵⁴

קצבת סיוע בלימודים לילידים אבוריגיניים – בבחינה האם מוטב יהא זכאי לקבל קצבה זו, בין היתר, נערכת בדיקה לשווי נכסיו, כאשר אם ערכם עולה על סכום מסוים המוטב לא יקבל את הקצבה. בתוך כך, על אף שבית מגורים אינו נכלל במבחן האמצעים לצורך קצבה זו, גובה הסכום הקבוע ממנו מוטב לא יקבל את הקצבה משתנה בין בעל בית למי שאינו בעל בית. לדוגמה, רווקים בעלי בית יהיו זכאים לקצבה כל אימת ששווי נכסיהם נמוך מ-\$268,000, בעוד שרווקים שאינם בעלי בית יהיו זכאים לקצבה בהינתן ששווי נכסיהם נמוך מ-\$482,000. (סכומים זהים לדרישה מהאוכלוסייה הכללית, ראו להלן).

קרן פנסיה – מדובר בתשלומים המשולמים לזכאים החל מגיל הפנסיה הקבוע בחוק. שיעור התשלום מחושב הן ע"פ מבחן ההכנסה והן ע"פ מבחן הנכסים, כאשר המבחן שיחול לשם קביעת שיעור הקצבה המשולם, יהיה המבחן אשר מביא את המוטב לזכאות שיעור התשלום הקטנה יותר. בדומה לקצבה לעיל, כדי להיות זכאי לתשלומי קרן הפנסיה, שווי נכסיו של אדם צריך להיות נמוך מסכום מסוים. לדוגמה, רווקים בעלי בית יהיו זכאים לקצבה כל אימת ששווי נכסיהם נמוך מ-\$268,000, בעוד שרווקים שאינם בעלי בית יהיו זכאים לקצבה בהינתן ששווי נכסיהם נמוך מ-\$482,000.

פנסיה חלקית – מדובר בחלק מהתשלומים שמפריש המעסיק יחד עם העובד לקרן הפנסיה של העובד, אשר מחושבת ע"פ מבחן ההכנסה ו/או ע"פ מבחן הנכסים, כאשר המבחן שיחול לשם קביעת שיעור הקצבה המשולם, יהיה המבחן אשר מביא את המוטב לזכאות שיעור התשלום הקטנה יותר. בדומה לקצבה לעיל, כדי להיות זכאי לתשלומי קרן הפנסיה, שווי נכסיו של אדם צריך להיות נמוך מסכום מסוים. לדוגמה, רווקים בעלי בית יהיו זכאים לקצבה כל אימת ששווי נכסיהם נמוך מ-

⁵² M v Secretary of State for Work & Pensions (2017) UKUT 443 (AAC)

⁵³ <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1101&langId=en&intPageId=4409>

⁵⁴ <https://www.servicesaustralia.gov.au/sites/default/files/co029b-2009.pdf>

\$583,000, בעוד שרווקים שאינם בעלי בית יהיו זכאים לקצבה בהינתן ששווי נכסיהם נמוך מ-\$797,000.

סיוע בהוצאות שכר דירה – כדי לקבל את הסיוע, המוטב צריך לעמוד במבחן הכנסה האישית ובמבחן הנכסים. אשר למבחן האחרון, אם למוטב בעלות קניינית בנכסים שערכם עולה על סכומים מסוימים, כאשר בית מגורים לא נכלל במבחן הנכסים, לא תשולם לו הקצבה. בדומה לקצבאות לעיל, רווקים בעלי בית יהיו זכאים לקצבה כל אימת ששווי נכסיהם נמוך מ-\$268,000, בעוד שרווקים שאינם בעלי בית יהיו זכאים לקצבה בהינתן ששווי נכסיהם נמוך מ-\$482,000.

איטליה:

דמי לידה – מדובר בהטבה שניתנת למשקי בית בעלי הכנסה נמוכה לאחר עריכת ועמידה במבחן האמצעים הכולל את הכנסת משק הבית, בעלות קניינית בנכסים ושקלול הרכב משק הבית. משפחות שמשתכרות עד 7,000 אירו בשנה, יקבלו סיוע מכוח קצבה זו בשווי של 1,920 אירו; משפחות שמשתכרות בין 7,000-40,000 אירו בשנה, יקבלו סיוע מכוח קצבה זו בשווי של 1,440 אירו; משפחות שמשתכרות ביותר מ-40,000 אירו בשנה יקבלו סיוע מכוח קצבה זו בשווי 960 אירו.⁵⁵

מענק סיוע בתשלום לגני ילדים – מדובר במענק שנתי המוענק למשפחות על פי מדד ה-ISEE, כמפורט להלן: משפחות שמשתכרות עד 25,000 אירו בשנה, יקבלו מענק בסכום של 3,000 אירו; משפחות המשתכרות בין 25,001-40,000 אירו בשנה, יקבלו מענק בסכום של 2,500 אירו; משפחות המשתכרות ביותר מ-40,000 אירו בשנה יקבלו מענק בסכום של 1,500 אירו. כמו כן, מענק הסיוע ניתן על בסיס מבחן האמצעים המביא בחשבון את הכנסת המשפחה, בעלות קניינית בנכסים ואת הרכב משק הבית.⁵⁶

קצבת הבטחת הכנסה – הסיוע הסוציאלי ניתן בצורת הטבות ושירותים כלכליים הממומנים הן ברמה הארצית והן ברמה המקומית. הדרישות לזכאות לקבלת הקצבה כוללות אינדיקטור כלכלי הנמוך מ-9,360 אירו ע"פ מדד ISEE כמפורט לעיל; בעלות קניינית בנכסים, למעט בית מגורים אישי, שאינה עולה על 30,000 אירו; ובעלות על נכסי מיטלטלין שאינם עולים על 6,000 אירו לאדם יחיד, 8,000 לזוג ו-10,000 לשלושה אנשים או יותר. הסיוע יכול להינתן באחת משתי דרכים: סיוע בתשלום להכנסת משק הבית או סיוע בשכר דירה/בתשלומי משכנתא, כאשר לכל אחד מהמסלולים יש הגבלה משלו.⁵⁷

יפן:

על מנת לקבל קצבאות שונות ביפן, בין היתר, סיוע בהוצאות מחייה, שכר דירה, חינוך, רפואה, טיפול סיעודי ועוד, כל מוטב נדרש לעמוד במספר תנאים. בתוך כך, יש לעמוד במבחן האמצעים הבוחן פיקדונות וחשכונות בבנק, פוליסות ביטוח, נכסים וכו'. כדי לקבל סיוע ולעמוד במבחן האמצעים, יש דרישה כי המוטב ינצל את נכסיו. ככלל, הדרישה העקרונית היא שנכסי נדל"ן

⁵⁵ <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1116&langId=en&intPageId=4617>

⁵⁶ <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1116&langId=en&intPageId=4617>

⁵⁷ <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1116&langId=en&intPageId=4626>

המצויים בידיו של המוטב המבקש לקבל אי אלו קצבאות, יימכרו. עם זאת, ניתן להחזיק בנכס המשמש למגורים אישיים, אלא אם מדובר בנכס בעל ערך סילוק גבוה במיוחד.⁵⁸

סיכום

כפי שעולה מן הממצאים של הבחינה המשווה שתוארו לעיל, משפט הרווחה הישראלי אינו ייחודי בתפיסתו את הנכסים המצויים בבעלות מבקש הקצבה כעניין רלוונטי לבחינת הכנסותיו. ראוייה לתשומת לב מיוחדת השיטה האנגלית המגבילה לא רק את הבעלות על נכסים הנוספים לדירת המגורים אלא ממש על חדרים הנתפסים כמיותרים בתוך בית המגורים עצמו.

תרומת המחקר וחשיבותו

חשיבותו של המאמר נעוצה בתרומה תיאורטית לפיתוח תפיסת בעלות מבוזרת בשדה משפט הרווחה, וכן לדיון הנורמטיבי העוסק במנגנוני חלוקת הקצבאות על ידי המוסד לביטוח לאומי, והמבחינים המאומצים על ידו לצורך זה. המחקר משתלב בענף הכתיבה של משפט וקהילות, תוך בחינתו את הצומת הקריטי שבין קהילות ומשפט הרווחה. המאמר תורם לעיסוק בהצטלבות חשובה זו בשני מישורים: ראשית אנו טוענים כי ההיקף הנרחב יותר של עוני שממנו סובלות קהילות מיעוט אינו רק תוצאה של מאפייני הקבוצה הייחודיים אלא תוצאה של אי התאמה בין דיני הרווחה, שנועדו לסייע ליציאה מעוני, ובין מציאות חייהם של קבוצות המיעוט. אי התאמה זו מובילה לשלילת זכאות לסיוע מהפרטים הזקוקים לו ביותר. שנית, אנו קוראים במסגרת המחקר להרחבת הדיון הקלאסי המאפיין את משפט הרווחה, שבו מוצב הפרט מבקש הסיוע מול המערכת. אנו סבורים כי העמקת ההבנה המשפטית של הפרט כנטוע בקהילה בעלת מאפיינים ייחודיים יכולה לשפר ולהעמיק את הדיון האקדמי המשפטי בשדה הרווחה באופן כללי.

מתודולוגיה

שיטת המחקר

מחקר זה עושה שימוש בכלי המחקר של ראיונות עומק. ראיון עומק הוא כלי מרכזי במחקר איכותני, שבמסגרתו ניתן לשמוע את קולה וסיפורה של המרואיינת באופן כמעט בלתי אמצעי.⁵⁹ ביקשנו לשמוע את קולן של חברות וחברים בקהילות מיעוט בישראל, שלגביהן, בהמשך לספרות שהוצגה לעיל, קיים חשש של הדרה של עולם הערכים ותפיסות העולם שלהן מקבלת ההחלטות

⁵⁸https://www.mhlw.go.jp/english/topics/social_welfare/dl/outline_of_the_public_assistance_system_20101004.pdf

⁵⁹ SARAH J. TRACY, QUALITATIVE RESEARCH METHODS: COLLECTING EVIDENCE, CRAFTING ANALYSIS, COMMUNICATING IMPACT (2012) אשר שקדי מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה וישום (2003).

ההגמונית, כפי שהיא מבוטאת בהליך החקיקה של סעיף ההכנסה הרעיונית מנכס. במסגרת זו, נבחרו הקבוצה של הקהילה החרדית בישראל, והקבוצה של הקהילה הפלסטינית הישראלית, כקבוצות תרבותיות. בתוך קבוצות אלה נעשה מאמץ לייצג זרמים שונים בתוך הקבוצה, כגון חסידים וליטאים בקבוצה החרדית, ובדואים, ערביי הצפון וערביי מזרח ירושלים בקבוצה הפלסטינית, וכן נעשה מאמץ לראיין גם גברים וגם נשים.

לצד קבוצות המיעוט התרבותיות, נבחנה הקבוצה של בני הגיל השלישי, 70 ומעלה, כקבוצה שהמאפיין המבחין אותה הוא גיל ולא דווקא תרבות. כפי שיפורט במסגרת מגבלות המחקר, עריכתו בעת מגיפת הקורונה, שהגבילה במיוחד את הנגישות לבני קבוצה זו, צמצמה את יכולתנו לערוך ראיונות עומק אישיים עם קבוצה זו. בקבוצת גיל זו, בשל מאפייני הקבוצה, קשה יותר לערוך ראיון עומק באמצעים הטכנולוגיים שהחליפו את ראיונות העומק שנערכו בקבוצות האחרות בתוך תקופת המגיפה, נוכח מגבלות אוריינות טכנולוגית הנפוצות בקבוצת הגיל. לפיכך מובאים כאן ממצאים מקבוצה זו באופן חלקי, ואנו משאירים את האפשרות לקידום מחקר המשך בקבוצת גיל זו כאשר תחלוף המגיפה וניתן יהיה לערוך באופן בטוח ראיונות עומק אישיים פנים אל פנים. אנו סבורים כי ביחס לנושא המחקר יש לפחות ראשית סיבה להניח, כי סוגיית הבעלות המורכבת תניב תוצאות מעניינות, הנוגעות לסוגיות ירושה, תכנון ירושה, וניהול מערכות יחסים עם בני משפחה בוגרים אחרים ביחס לבעלות על הנכסים.

עריכת הראיונות

את הראיונות בקבוצות התרבותיות השונות ערכנו בשפת, על מנת הדוברים, ובמידת הצורך על ידי מראיין חבר הקהילה, על מנת לייצר פתיחות ואמון. כך, בקבוצה החרדית נערכו הראיונות על ידי מראיין חרדי בלבד, ובראיונות בקבוצה הפלסטינית נערכו הראיונות על ידי החוקרת, ומתורגמנית פלסטינית.

בהתאם למתודולוגיה של ראיון עומק בלתי מובנה,⁶⁰ הראיונות נפתחו בבקשה פתוחה: ספרי לי את הסיפור שלך. לאחר מכן, נשאלו המראיינות והמראיינים שאלות מנחות ביחס לתפיסת הבעלות שלהן. לאורך המחקר הופקו לקחים מתוך הראיונות שבוצעו, והראיונות שנערכו שלא על ידי החוקרים עצמו לוו בהדרכה לאחר האזנה לראיונות, לטובת הראיונות הבאים. חומרים שעלו בראיונות המוקדמים שימשו בראיונות הבאים לצרכי ניתוב השיחה, כמו למשל ההלכה שהעלו

---

⁶⁰ Barbara DiCicco-Bloom & Benjamin F. Crabtree, *The qualitative research interview*, 40 MEDICAL EDUCATION 314–321 (2006).

מרואיינים בעצמם בקבוצה החרדית בדבר בעלות הגבר על נכסיה של אשתו (ראו להלן) שהפכה לשאלה יזומה בראיונות מאוחרים יותר לאחר שהתברר כי היא רלוונטית לנושא המחקר.

בשל התפרצות מגיפת הקורונה בטרם עריכת הראיונות עם בני הגיל השלישי, הראיונות עימם נערכו טלפונית. כאמור, מטבע הדברים ראיונות אלה דלילים יותר בשיחה המשקפת קירבה ואמון ונוטים יותר לכיוון ראיונות אינפורמטיביים.

ניתוח הראיונות

לאחר הסבר על המחקר וקבלת הסכמה מדעת של המרואיינים לכך, הראיונות הוקלטו. לאחר מכן הם תומללו, עובדו ונותחו בהתאם לשיטת התיאוריה המעוגנת בשדה. במסגרת זו, הראיונות קודדו באמצעות תוכנת אטלס,⁶¹ שבמסגרתה ניתנו קודים לפי נושאים שחשנו שעולים מהטקסט, לציטוטים שונים בראיונות. קריאת ראיונות מסוימים הובילה להוספת קטגוריות, שהובילה לקריאה מחודשת בראיונות שכבר קודדו על מנת לבחון את הופעתן של קטגוריות אלה גם בהם. מתוך הקריאות המרובות צפה תמונה מורכבת של מפת תמות. את התמות קיבצנו לקבוצות בהתאם להבנתנו, לאחר קריאה חוזרת של הציטוטים המקושרים לכל קטגוריה (קוד). הקידוד התבצע תוך כדי הליך איסוף הראיונות ומשכך איפשר להעמיק בקטגוריות הראשוניות, לשלול קטגוריות אחרות כשוליות או אינסדנטליות ולחלק חלק מהקטגוריות לקטגוריות משנה.

מגבלות המחקר

אף שאנו בטוחים באיכותו של המחקר ובמהימנות הממצאים המופיעים בו, אנו מכירים במגבלות ספורות של המחקר, שיוצגו להלן. אנו סבורים כי אין במגבלות אלה כדי לשלול את ההצדקה לקיומו, את הניתוח המוצע בו, או את המסקנות שאנו מציגים להן, אך כי יש מקום להציג את המגבלות לקורא על מנת שהקריאה תיעשה תחת ההכרה במגבלות.

ראשית, כאמור, סוגיית התרגום מערבית מציגה מגבלה למחקר, משום שרבדים שונים אובדים בתרגום, ואינם מאפשרים שיחה קולחת וישירה. עם זאת, אנו סבורים כי בחרנו במתרגמות המוצלחות ביותר לעניין זה, הן מבחינת מקצועיות התרגום עצמו והן מבחינת נוכחותן הנעימה והרגישה, שאיפשרה לשיחה לקלוח ולאמון, הנחוץ כל כך בעריכת מחקר מעין זה, להיווצר ולהתבסס. אנו מוצאים ראייה לכך בעובדה שהראיונות היו ארוכים, שהדברים שעלו בהם היו

---

⁶¹ ATLAS.ti

מפורטים ונגעו לפרטים אישיים בחייהן של המרואיינות, וכי לא ניכרה כל אי נוחות אצל המרואיינות נוכח התרגום.

שנית, אשר לראיונות במגזר החרדי, שנערכו באמצעות מראיין שאינו החוקר הראשי של המחקר, גם בכך כמובן ישנה מגבלה המצריכה התייחסות. עריכת הראיון באופן כזה עלולה לגרום לפער בין מטרות המחקר ובניית וניהול הראיון, ולהוביל לראיונות שלא יאפשרו ניתוח מעמיק המתאים לשיטת מחקר זו. האופן שבו התייחסנו למגבלה זו היה בניהול מעקב שוטף והדרכה מעמיקה למראיין החרדי. ראשית, טרם הראיונות הוא שולב באופן מלא במטרות המחקר, ובהנחות המבוססות על המחקר התיאורטי שאיתן יצאנו למחקר. שנית, הוא ניהל שיחות עדכון וטיוב לאחר כל ראיון בעת עריכת הראיונות הראשונים, על מנת להפיק לקחים ולטייב את התנהלותו מול המרואיינים. שיטת ניהול זו הבטיחה כי הראיונות יערכו באופן המתאים לשיטת המחקר ולמחקר עצמו, ואנו סבורים כי הממצאים והניתוח שיובאו להלן מעידים על היקף, עומק ואיכות הראיונות שבוצעו בסופו של דבר.

שלישית, מגיפת הקורונה הציבה מגבלה חיצונית קשה למחקר, בכמה מישורים. במישור הבסיסי הפיסי, המגיפה וההתנהלות הישראלית הממשלתית ביחס אליה (סגרים ומגבלות) הגבילה את היכולת להיפגש ולערוך את הראיונות באופן אישי ופנים אל פנים, כפי ששאפנו לערוך בהתאם לשיטת המחקר. כמו כן, היא הובילה לפגיעה בזמינות של המרואיינות ושל החוקרים, נוכח הנטל הרב שנוסף להם בשל הצורך לטפל בקטינים תחת אחריותם, בהיעדר מסגרות חינוך לתקופות ארוכות. באופן ספציפי ביחס לקבוצת המחקר של הגיל השלישי, המגיפה יצרה מגבלה משמעותית על עריכת ראיונות עם בני קבוצה זו, כפי שתואר לעיל. חרף מגבלה זו, אנו סבורים כי הממצאים שיוצגו להלן ראויים לתשומת לב וכי הניתוח עומד בדרישות הגבוהות ביותר של מחקר אקדמי.

ממצאים

סטטיסטיקה תיאורית - פילוח דמוגרפי של משתתפי המחקר

30 ראיונות נערכו במהלך המחקר כולו. 12 נשים פלסטיניות רואיינו, מתוכן שתי נשים ממזרח ירושלים, שתי נשים מרמלה ולוד, ארבע נשים בדואיות מרהט והפזורה, ושש נשים מצפון ישראל, מסביבת אום-אל-פאחם. בקבוצה החרדית, נערכו 15 ראיונות, עם שש נשים ותשעה גברים. מתוך קבוצה זו שישה מרואיינים תיארו עצמם כליטאים, אחת היא חוזרת בתשובה, שלושה שייכים לעדה הירושלמית ומתגוררים בשכונת מאה שערים בירושלים, שניים מכפרים חרדיים ושניים הם חסידי ברסלב. שני מרואיינים חרדים נוספים סירבו לשייך עצמם לתת-קבוצה מסוימת בתוך

הקהילה החרדית. ארבעה בני ובנות הגיל השלישי רואינו בראיון טלפוני, לשם עריכת מחקר מקדמי. כפי שנכתב לעיל, אנו סבורים על בסיס ממצאים ראשוניים אלה כי יש מקום לערוך את המחקר המלא כאשר התנאים לכך יבשילו.

כל המרואיינות הפלסטיות חיו בעוני ומצוקה פיסיים, והתמודדו לצד זאת עם מצוקה משפחתית במשפחה המיידית או המורחבת. בקרב המרואיינים החרדים, רק אחד הגדיר את חייו כ"חיים בעוני", אף שכמעט כולם התייחסו להיותם בחובות, ולחוסר יכולתם לעמוד באופן עצמאי ושוטף בתשלומי היום יום ("לגמור את החודש"). המרואיינים בני הגיל השלישי לא הגדירו את מצבם הכלכלי, אך היו בעלי נכסים שעליהם שוחחו בראיון.

התמות שעלו במחקר

1. בעלויות מורכבות, בעלויות חלקיות

"זה לא שלי. מהבסיס זה לא שלי. אז מה אם רשום. במקור זה לא שלי,

בהתחלה"

בטאלה⁶²

"ואז באנו לגור כאן, ואני לא רוצה להיות כאן. אבל אני מרגישה... אין

לי.. אני לא יכולה למכור ולעבור למקום אחר, כי אני, כאילו, לא קניתי,

לא הייתי מעורבת בכלל. זה כאילו שלי אבל אני לא באמת יכולה

להשתמש בזה"

שרה

בשתי קבוצות האוכלוסייה עלתה מהרואיונות תמונה של בעלות מורכבת וממוגדרת של הנכסים, אף אלה שהם לכאורה בבעלותה של המרואיינת או של נשים אחרות בסביבת המרואיין. הבעלות אינה חופפת באופן מוחלט לרישום הבעלות בטאבו. פעמים מסוימות היא נתפסת כרכוש משותף, של המרואיינת, אך גם של בן הזוג. פעמים היא נתפסת כרכוש של המשפחה הבין-דורית, היינו של ההורים והילדים הבוגרים במשותף. לעיתים היא כלל לא נתפסת כרכוש של מי שבפועל הנכס רשום על שמה, אלא כנכס של אחרים במשפחה. הנשים בקהילה מתוארות על ידי המרואיינים

⁶² השמות של כל המרואיינים שונו לשם שמירה על פרטיותם. השמות כאן הם שמות בדויים.

והמרואיינות כבעלות קשר פרוביזורי עם הנכס שבבעלותן לכאורה, והשליטה שלהן עליו היא חלקית לכל הפחות. בניגוד לאבותיהן, בני זוגן, ואפילו בניהן, הן מקבלות "אגד בעלות" מדולדל או ריק לגמרי.⁶³

כך, רבקה, מהקהילה הליטאית, מסבירה:

"לפי ההלכה, 'מה שקונה אישה קונה בעלה', זה העיקרון, ברמה הדתית. זה לא שהוא ילבש את העגילים שלי, אבל הם שייכים לו. אם הוא ילך וימכור אותם, זה לא גניבה"

ונעמה משחזרת שזה גם היה המצב בבית בו גדלה:

"אז גם במשפחה שלי גם אבא שלי הוא בעצם, אמא שלי המפרנסת היחידה. אבל למרות זאת תמיד הגישה בבית וההתנהלות הייתה תמיד כאילו אבא הוא הקובע. אפילו.. בעניינים כספיים במיוחד. כאילו, אני לא יכולה לזכור מצב שכאילו נגיד אמא שלי קונה איזה משהו. נגיד משהו רהיט או לא יודעת, נגיד מקרר או משהו כזה. זה כאילו לא היה משהו שהיא תקנה כאילו בלעדיו או משהו כזה."

בראיונות בחברה הערבית ובפרט בחברה הבדואית, המרואיינות מדברות על הבעלות על הנכס כעניין תיאורטי לחלוטין – סוגייה בירוקרטית טכנית שהעלה המוסד לביטוח לאומי או משרד השיכון, אך שאינה מעידה כלל על בעלות.

כך, סאמירה, מהדרום, אישה שניה במשפחה מרוכבת,⁶⁴ שבעלה נשא אחרת ונטש אותה, מספרת על המגרש שרשום על שמה, שבו מתגוררים בניה הבוגרים ושהביטוח הלאומי מחשב לה הכנסה רעיונית ממנו:

"הלכתי לפקידת תביעות בשביל כסף בשביל לחיות והם לא רצו לתת לי כסף כיוון שהאדמה... הוא החתים אותי על מסמכים, עכשיו הבת שלי נמצאת אצלי

⁶³ במונחי ההיבט הבין אישי של קניין, לנשים אין יכולת מוחלטת להדיר או להכליל אחרים בנכסים שהן נחשבות בעלים שלהם. להרחבה בעניין זה ראו Avihay Dorfman, *When, and How, Does Property Matter?*, SSRN JOURNAL (2020), <https://www.ssrn.com/abstract=3737952> (last visited Jul 1, 2021).

⁶⁴ בחברה הבדואית הישראלית, פוליגמיה היא עדיין סוגייה נפוצה יחסית, וזאת חרף האיסור הפלילי הקיים בחוק הישראלי. להעמקה ראו למשל Rawia Abu Rabia, *Redefining Polygamy Among the Palestinian Bedouins in Israel: Colonialism, Patriarchy, and Resistance*, 19 AMERICAN UNIVERSITY JOURNAL OF GENDER, SOCIAL POLICY & THE LAW 459 (2011).

ואין לנו כסף, אני צריכה לשלם מים וחשמל והם הפסיקו לי את ההבטחה
[קצבת הבטחת הכנסה] והם אמרו שהמגרש על שמך ... בכל מקרה זה בכלל לא
שלי, בעיקרון האדמה לא שלי..... [הם אומרים שהיית יכולה למכור] ... אסור
למכור את זה, זה לא שלי"

וגם מנסורה נוקטת בלשון "הבית שלו" ביחס לדירה שבנה בנה הבכור מעל ביתה: "לפני 5 חודשים,
עבר לבית שלו למעלה... שהוא סיים את הבית שלו הוא עבר..." (ההדגשה שלנו).

טאמילה – שהביטוח הלאומי שלל לה קצבת הבטחת הכנסה משום שהיא – כאישה שנייה –
מתגוררת בקומה שנייה של בניין ולטענת המוסד יכולה להשכיר את הקומה התחתונה בעבור
הכנסה חלף לאפשר לבנה ומשפחתו להתגורר שם, מבהירה: "איך להוציא אותנו מהבית שלו. ילך
לאבא שלו ויגרשו אותי. הבניין שלהם. יש כבר [אישה] שלישית, לא יהיה מפריע לו לגרש אותי."

ונאדירה, אם לארבעה ילדים בעלי משפחות בעצמם, המתגוררת במזרח ירושלים, הסבירה את
מצבה בבהירות:

הם אמרו לי "לא, יש לך בית, ואת יכולה לחיות מזה", את מבינה אותי? אבל
הבית הזה הוא לא שלי, הבית למעלה זה של הבן שלי, והבית למטה זה גם
לילדים שלי, רק זה שלי, אז אין לי הכנסה מזה".

הבעלות החלקית או הריקה מופיעה גם במקומות שבהם היא סותרת באופן מובהק את החקיקה
הישראלית בנושא. כך למשל, בעניין ירושה, כאשר על פי החוק הישראלי נשים וגברים אמורים
לרשת באופן שווה את נכסי הוריהם בהיעדר צוואה. גם בחברה הפלסטינית וגם בחברה החרדית,
התפיסה החברתית את הכלל שונה, ומציירת חלוקה לא שוויונית של נכסים. עם זאת, בעוד שבחירה
החרדית נדמה כי אף שהמרוויינים מכירים בכלל כזה, הם אינם פועלים על פיו, בחברה הפלסטינית
הכלל מכתוב את חלוקת הנכסים בפועל, באופן לא שוויוני.⁶⁵

כך, בנימין מתאר את הכלל ההלכתי כפי שהוא מבין אותו, ואת ההתעלמות ממנו בפועל:

"בגלל שייתכן שהסכום, שהכסף שהיה אצלה היות שמבחינה הלכתית האישה
לא יורשת אלא הבנים והבנים זה בעצם שני הבנים ולא הבנות.... עכשיו, ובעצם

⁶⁵ ראו לעניין זה אצל MICHAEL KARAYANNI, A MULTICULTURAL ENTRAPMENT: RELIGION AND STATE AMONG THE PALESTINIAN-ARABS IN ISRAEL (2020).

אם היו הולכים דין תורה אז בהחלט ייתכן שהפסיקה היתה וסביר שהפסיקה היתה שמי שיורש זה רק הבנים והבכור נוטל פי שתיים. היא ביקשה שיחלקו שווה בשווה. עכשיו, בעצם היא ביקשה ולא כתבה בצוואה. בגלל שלא היה ברור אם הרכוש הוא בעצם שלה או אולי הוא עוד של חמי. ופשוט, וכאן, פשוט מבחינה לדעתי בצורה אצילה, פשוט הלכו לפי הבקשה שלה מתוך כבוד אליה וחילקו הכל שווה בשווה. פשוט בצורה יפה."

לעומת זאת סאלמה, מהצפון, שבקשתה לסיוע בדיוור נשללה כי הוריה נפטרו, והיא זכאית לכאורה לירושה, הבהירה מדוע אין לראות בירושה פוטנציאלית כזו כהכנסה שיש ביכולתה להפיק:

"לא, את יודעת איך זה אצלנו הערבים עם כל המנהגים אצלנו כאן באום אלפחם, אישה לא הולכת לבקש ירושה, המשפחה יכולה להרוג אותה בגלל זה, למרות שזה חוקי וגם לפי ההלכה זה לגיטימי, במנהגים שלנו זה אסור."

ומרווה, אם לארבעה שנחלצה ממערכת יחסים אלימה, ומתגוררת בשכירות (באופן לא טיפוסי בחברה הפלסטינית) תיארה סיטואציה דומה ביחס לירושה פוטנציאלית:

"ואז אמרה לי המזכירה כאן "את מיליונרית, יש לך בית ככה רשום במדינה" אמרתי לה אני? אמרה לי "כן, יש לך בית של ארבע קומות" זה לפי משרד השיכון, אז אמרתי לה שזה הבית של ההורים שלי, ואני כבר שהייתי נשואה יצאתי מהבית שם, אז מה אני יכולה להגיד למשפחה שלי? הם היו צוחקים איתי כאילו."

אם כן, התמה הראשונה העולה מתוך הראיונות היא של בעלות חלקית, מדוללת או ריקה המחולקת בין הפרטים בחברה על בסיס מגדרי, כך שהגברים בחייה של האישה - אביה, בעלה, ילדיה הזכרים - רוכשים מתוקף המגדר את השליטה המלאה או החלקית בנכסיה של האישה ואת היכולת לפעול בנכסים אלה כלפי אחרים וכלפי האישה עצמה.

2. חוסר התאמה בין בעלות לכוח

חשוב לציין, כי הבעלות החלקית או הריקה על הרכוש המשפחתי אינה משקפת, בהכרח, חוסר חשיבות או נחיתות בהיררכיה המשפחתית או החברתית. מן הצד השני, הבעלות על הנכס אינה בהכרח הדבר היחיד המעניק כוח במערכות היחסים המשפחתיות. בשתי החברות ברור, כי גם למרואיינות שלהן בעלות מוגבלת או אגד זכאויות קנייני ריק לחלוטין, ישנם תפקידים חברתיים משמעותיים המקנים להם מקום וזהות במערכת החברתית-משפחתית. התפקידים והחשיבות משתנים בין החברה החרדית לחברה הפלסטינית, גם בקשר ישיר למידה שבה הנשים הן המפרנסות, גם אם אינן קונות בכך בעלות מלאה על הרכוש. אי התאמה בין המיקום בהיררכיה המשפחתית לזהות המפרנס מופיעה באופן בולט בדבריו של נחום:

מראיין: היא בעצם המפרנסת העיקרית שלכם?

נחום: אני המפרנס, היא מביאה את הכסף בפועל.

מראיין: או, אז זה מעניין. אז תסביר.

נחום: הכל בזכותי. הפרנסה הכל הרי מגיע משמיים, כל אדם נגזר לו בעצם כמה, כמה כסף יהיה לו וכמה יהיה לו במשך כל השנה. נגזר מראש השנה לראש השנה כמה הוצאות יהיו. אז כל אחד, אתה מבין? זה לא בדיוק תלוי מה האישה תעשה בפועל ומה שהגבר יעשה בפועל. זה צריך שיעשה כל אחד את ההשתדלות שלו. הפרנסה כבר תגיע, הקדוש ברוך הוא מכוון אותה לכל אחד בדרכים אחרות. אבל זה מצטבר שכמה שיש אברך שהוא יושב ולומד אז בזכותו מגיעה הפרנסה. והאישה בפועל היא, כאילו זה הצינור להעביר לנו את הכסף. אבל הפרנסה תלויה במה שנגזר עלינו ובמילא זה יותר תלוי בלימוד של הבעל יותר מאשר מה שעושים בפועל.

סוגיה מגדרית זו עולה גם ביחס לבעלות על רכוש שאינו ההכנסה החודשית של המשפחה, כמו למשל הבעלות על נכסי הדיור. כך למשל, בחברה החרדית שבה מקובלת הבעלות על נכסי דיור בקרב זוגות צעירים (ראו ממצאים בהקשר זה להלן), התפיסה המקובלת היא כי הורי הכלה הם שאמורים לממן את החלק הארי של קניית הדירה. לכאורה, בהמשך לכך היה ניתן לצפות למשקל סמבולי שיינתן לאישה במערכת היחסים, שלמעשה "הביאה" את הדירה. אלא שהדיבור על מהלכי הרכישה מתואר בדרך כלל כאינטראקציה עסקית בין אב הכלה לבעלה, כשהאישה עצמה נמצאת ברקע. ארנון, למשל, מתאר בביקורתיות:

"מה שהיה כן מקובל בעם ישראל. שאנשים עשירים שהם אהבו תורה רצו להשיג לבת שלהם שגם אם היא הייתה באמת מתאימה לזה ומצוינת במידות כי אחרת אין שום טעם שתיקח בחור מצוין בתורה ותפתה אותו ללכת למסחר. אבל היה כאלה שבנות שבאמת התאימו לזה והן נולדו גם לבית עם אמצעים וזה היה מקובל בעם ישראל. שאבא כזה משלם לבחור שעתיד להיות גדול בתורה ממש מסדר אותו וגם התחייב לו.... אבל מיד כל אחד מסתכל שהבן שלו לא פחות. אז בעצם גם כבר הופך להיות שהתופעה התרחבה עד שבסופו של דבר זה לא העשירון העליון מתחתן בתנאים כאלה אלא כל הקשת הרחבה. היום זה המצב. כל אבא אכפת לו על הילדים שלו והוא רוצה בשבילהם להשיג את הטוב ביותר, המתאים ביותר. כשיש דרישות הוא משתדל להתאים את עצמו למה שאפשר למרות שזה לא קיים ולא נמצא. כדי שהרכבת לא תיתקע, שהילדים שלו לא ייתקעו...."

בחברה הפלסטינית, שבה תעסוקת נשים היא תופעה נפוצה הרבה פחות, חלק מהנשים מדגישות בראיונות לצד היעדר היכולת לפעול בהתאם לבעלויות הרשומות, את חשיבותן או תפקידן המשפחתי. כך למשל, נורה (שבעלה בכלא) מתארת כיצד המשפחה מתכנסת אצלה כל ערב, וכיצד בכך היא גם נתמכת על ידם (ואינה מרגישה את בדידותה והיעדרו של בעלה) וגם תומכת בהם (מכינה להם ממתקים):

כן, הם באים לכאן בלילה, אנחנו מבליים ביחד, כולם באים אליי לכאן, הילדים, אשתו של הבן שלי, הילדים הקטנים, כולם מגיעים אלינו לכאן, כל יום, כל יום, זה משהו יפה, אני לא מרגישה שבעלי לא נמצא כאן, אני לא מרגישה את הבדידות. אני אופה לחמים, הילדים נהנים מזה, אני מכינה להם ממתקים, מגשי ממתקים, חלבה, חריסה, מגיעים בלילה, אנחנו יושבים ומכינים אוכל, מבליים אצלנו, מעבירים את הזמן ביחד."

תמונת מראה של מופע זה של תמיכת האם בילדיה במובן הפיסי (הכנת האוכל) עולה גם היא בחלק מהראיונות, כאשר הנשים מדגישות את הבעייתיות במצבן, שבו בגין שלילת התמיכה המדינתית הן

נאלצות להסתמך על תמיכת ילדיהן. מונא מספרת בבכי כי היא נאלצת לפנות לעזרת בנה הבכור לתמיכה כספית. היא מסבירה את הקושי בעצם הפניה אליו:

"יהבן אדם אוהב לחיות, גם אם יש לו בן שרוצה לקחת אותו ולהאכיל אותו, לבן אדם הזה יש כבוד עצמי, אולי כשאני אומרת לו תביא לי שלוש מאות שקלים, אני נכנסת לחדר ומתחילה לבכות, למה אני כאחראית על המשפחה, למה אין הכנסה? אני מרגישה שאני חלשה מול הילדים שלי."

אם כן, לצד הבעלות החלקית או המדוללת שתוארה בתמה הראשונה, נראה כי אין חפיפה מלאה בין תפיסות בעלות על נכסים לתפיסות כוח והון סימבולי בקרב המרוויינים. היעדר חפיפה זה פועל בשני הכיוונים: לעיתים מודגש תפקידה המשמעותי של מי שאין לה בעלות בנכסים, ולעיתים מודגשת נחיתותה הסימבולית של מי שהיא דווקא בעלת הנכסים בתפיסה המשפטית המדינתית.

לבעלות המורכבת פנים רבות, הנוגעות למידת תחושת השותפות בבעלות, שכאמור אינה קשורה לרישום הטכני, ולממדים חברתיים-תרבותיים. מעבר למשמעויות הפרקטיות של הבעלות המורכבת שמצאנו, היינו שלילת סיוע מדינתי או הגבלת פעילות פיננסית עצמאית של המרוויינת, מעניין לראות גם כיצד מתארות המרוויינות הנשים את הבעלות המורכבת בדרכים שונות.

זהו המקום שבו נראה הבדל המשמעותי ביותר בראיונות בין החברה החרדית לחברה הפלסטינית, כאשר נשות המגזר החרדי מביעות תפיסה אוהדת של רעיון הבעלות המורכבת, אף שהוא למעשה מפחית מהבעלות המלאה שלהן. הנשים במגזר הפלסטיני לעומת זאת מביעות תפיסה שלילית של המצב, ומתארות את מצבן כמצויות בין הפטיש לסדן - הגברים במשפחה ששוללים מהן את זכויותיהן הקנייניות, והמדינה שמובילה לכך שהן אלה שישלמו את המחיר של שלילה זו.

כך, שרה מתארת את המצב בביתה:

אבל בכל זאת... המשכורות שאני מכניסה... זה הרבה יותר מהמלגת כולל שבעלי מקבל. אבל מי שעושה את הקניות בבית זה בעלי, ומי שמחליט את רוב ההחלטות הכספיות זה בעלי. אבל זה משום שהם פחות מעניינים אותי. זאת אומרת, אם יש משהו שחשוב לי.. למשל אני רוצה לתת סכום לאחד הבנים שלי, שהמצב הכלכלי שלו פחות טוב, או שיש שכנה שדיברה איתי על איזו שהיא פעילות צדקה שאני רוצה

אותה, אז אני יפה מאוד יודעת להגיד לבעלי שאני רוצה את זה. ואם הוא רואה שזה חשוב לי, הוא אף פעם לא יגיד לי לא.

ובהמשך, היא מבהירה כי הכלל ההלכתי המכפיף את שיקול דעתה של האישה לזה של הגבר בענייני רכוש, מקובל עליה כעיקרון, אף שהיא מבהירה את התנגדותה ליישום דווקני או מתריס מידי שלו:

אני מאוד מאמינה שנשים דעתן קלה, ומאוד חשוב שיהיה על אישה פיקוח בעלים. הרבה פעמים יש נשים שיש להן נטייה לבזבז כספים, וזה טוב שיש עליהן קצת ברקסים. אז למרות שאני לא, אבל אתה יודע... אני חיה בתוך אנשים, אני רואה גם את הבנות שלי, שאם בעלי לא יגביל אותן הן יכולות לקנות 30-40-50 שמלות בחודש ואין להן בעיה עם זה... אני בהחלט חושבת שאישה צריכה פיקוח. אם נערה צריכה את הפיקוח של אביה, אישה צריכה להיות ברשות בעלה או ברשות אביה. אני מאוד מאוד מסכימה עם זה. אבל אני גם חושבת, מצד שני, שבעל חכם צריך לתת לאשתו יד חופשית אם היא עובדת לפרנסתה. זאת אומרת, היום אנחנו לא חיים כמו פעם. ובפועל, בעלים שהם קמצנים או בלשונם "חסכנים" יתר על המידה – זה גורם להמון המון בעיות של שלום בית. זאת אומרת שבעל חכם, צריך להבין שאם אישה יוצאת לעבוד והיא עובדת קשה, וקשה לה לעבוד, צריך לתת לה איזה שהוא טווח.. לא יודעת איך להסביר את זה. טווח יותר רחב של שיקול כלכלי. זאת אומרת, אלה שהכרטיס אשראי נמצא רק אצלם - זה לא נכון לנהוג ככה... אני מדברת איתך על נשים עובדות- בהם הכסף הוא כביכול אמור להיות שייך לאישה, ומבחינת החוק החילוני הוא של האישה, אז זה הבעיות.

גם ליאת מתארת את הסיטואציה האישית שלה באופן מורכב, אף שהיא מדגישה את קבלת הכלל העקרוני:

כשחשבתי על זה ניסיתי לחשוב אם באמת כל הכסף שאני מרוויחה היה שלי, נגיד הייתי שומרת את זה בחשבון נפרד. או היה לנו הכנסה נוספת משותפת והיה משהו נפרד שהיה רק שלי, אני חושבת שכן היה לי יותר ביטחון במוצרי צריכה שהם בגדר כאילו מותרות או דברים פחות

כאילו, כן לא הדברים הקיומיים או דברים שטוב, כאילו אם היה צריך לקנות משהו אז הוא היה קצת משדרג. טוב אז לקנות את זה או לא לקנות. נגיד לדוגמא קנינו מכונת קפה... אז אני יכולה להגיד שאם ככה הייתי קונה דברים. בתור ... קניתי לו מתנה את המכונת קפה. הוא מאוד רצה וחלם על זה ואני קניתי לו. אבל הנה דוגמא נגיד באמת הכסף שקניתי מתוכו את המכונת קפה, הכסף נגיד שלי. כסף נגיד שהיה אצל ההורים שלי ונשאר שם נגיד לפני החתונה ... לו זה היה ככה אז אני מניחה שהייתי קונה את המכונה היקרה שבסוף קניתי אותה, הייתי קונה אותה ישר והייתי מביאה לו אותה בהפתעה. בום היה מגיע שליח הביתה מביא אותה. ובגלל שזה לא ככה, אלא זה מכסף משותף אז כאילו לא הרגשתי כזה בכיפק יאללה אני אלך אני אקנה את המכונה הכי יקרה אלא כזה התייעצתי איתו קודם. מה אתה אומר, בוא נקנה את הדגם הזה או הדגם הזה. עדיף את זה שהוא יותר זול או את זה שיותר משוכלל? ואז כאילו כשהוא נתן את האוקי אז הרגשתי יותר בכיף ללכת ולקנות. ... ייתכן שבעומק של הדברים זה באמת כי כאילו אני מרגישה, אוקי זה באמת שייך לו. אז כאילו אם אתה משאיר את זה הגבר אמר אוקי על איזה מכונת קפה או על איזה עגלה לתינוק, מה כבר גברים מבינים בזה? והוא אומר יאללה בואי נקנה ונשקיע אז בטח סבבה ואז כאילו בואי נתפרע על זה. אז שזה באמת כאילו את האישור שלו אז זה באמת כאילו מגיע מהמקום הזה. כי בעצם כאילו בדברים החשובים, המשמעותיים. כן תראה, אני לא אתקשר כל פעם שאני במכולת, מה אתה אומר, אני אקנה שוקולד? אני אקנה זה? לא ברמה קטנונית. אבל בהחלט כן. כאילו אני חושבת שהמטרה של זה באה להראות ביהדות שהגבר הוא כאילו ראש המשפחה והוא קובע, הוא בעצם בעל הבית. אז גם בנושא הממוני. וזה מאוד יפה בעיניי. כאילו זה ראוי בעיניי שככה זה מתנהל.

גם בקרב בני ובנות הגיל השלישי, ניכרה אי התאמה בין סוגיית הבעלות, לסוגיית השליטה בנכס, ובהתאם לתפיסת המרואיינות והמרואיינים את מקום בני המשפחה האחרים. נדמה, כי לסוגיית הקשרים המשפחתיים הייתה נפקות רבה יותר לענין זה, מאשר לסוגיית הרישום הטכני.

כך, מי שהקשרים המשפחתיים עם ילדיהם תוארו על ידם כטובים וקרובים, ציינו גם את קבלת עמדתם ביחס לנכסים. יעקב מציין כי "אנחנו לא עושים צעד בלי לשאול את הילדים ולהתייעץ אתם." וספציפית ביחס לנכס נוסף על דירת המגורים שבעלותו הוא קובע כי "היום אני רואה אותה כולנו ביחד. היא אמנם על שמנו אבל זה גם של הילדים כמובן".

ואילו חווה, שתיארה את הילדים כמנותקים מחייה שלה, ציינה גם כי "אין מעורבות בכלל, כל ההחלטות שאני מקבלת מגיעות באופן עצמאי ושני הילדים שלי לא מעורבים".

3. נפקות הבעלות על נכסי דיור בחברות מיעוט

באופן שהוא כמעט מנוגד לבעלות החלקית או המורכבת העולה מהראיונות, מופיעה בראיונות תמת המשקל הרב שמיוחס לבעלות על פתרון דיור בחברות אלה. בניגוד לחברת הרוב הישראלית, המהלך של יציאת צעירים או זוגות צעירים מבית הוריהם לדיור בשכירות למשך זמן ביניים, אינו מקובל בחברות שבהם נערך המחקר. תמה זו אף נתמכת בנתונים סטטיסטיים: אחוזי הדירות בבעלות בחברה הפלסטינית ובחברה החרדית גבוהים בהרבה מאחוזי הדירות בבעלות בחברה הישראלית הכללית.⁶⁶ זאת, אף שכאמור מדובר בשתי החברות העניות ביותר בישראל.⁶⁷ שוק השכירות בחברות אלה, אף שהוא הולך ומתפתח עם השנים, עודו מהווה בחירה של לית ברירה, כאשר אין בשום אופן אפשרות רכישה, וכאופציה זמנית ביותר.⁶⁸

בחברה החרדית, השאיפה לרכוש דירה לילדים, ובפרט לבנותיו של האדם, מובילה לגלגול הלוואות וחובות ולהתפתחות מערכות תמיכה כלכליות שנועדו לעניין זה בלבד. היכולת להעמיד דירה לבנות אינה חשובה רק כדי לדאוג לדיור עצמו, אלא היא נתפסת כמשפיעה על עצם הבחירה בחתן ומעלה את הסיכויים לבחור או להיבחר על ידי אדם ראוי, שמעמדו בקהילה גבוה.

דויד, תלמיד כולל, מתאר את שיקוליו בבחירת בת זוגו: "שהבת זוג תהיה מוצלחת וטובה, מתאימה לו, שהיא תהיה מוכנה שהוא יתמסר ללימוד תורה. וגם האבא שלה יש לו אמצעים להעמיד להם תנאים מינימליים." ויצחק, אב צעיר מתאר את מצבו שלו:

⁶⁶ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה "הדיור בישראל, נתונים מסקר הוצאות משק הבית" (2018). זמין באתר הלמ"ס: <https://www.cbs.gov.il/he/publications/pages/2018/2015-1997-%D7%94%D7%93%D7%99%D7%95%D7%A8-%D7%91%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C-%D7%A0%D7%AA%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%9D-%D7%9E%D7%A1%D7%A7%D7%A8-%D7%94%D7%95%D7%A6%D7%90%D7%95%D7%AA-%D7%9E%D7%A9%D7%A7-%D7%94-.aspx>

⁶⁷ מירי בן שמחון & הראל גורן, סקירת השירותים החברתיים 2016: נתונים כלליים (2016) נגה שני, נייר עמדה: הקרן לצמצום פערים (2020); גלעד מלאך & לי כהנר, שנתון החברה החרדית 2020 (2021).

⁶⁸ רות שר-שלום & רות ויינשנק-וור, מחסמים לסיכויים: סוגיות ברישום מקרקעין בחברה הערבית בישראל (2011); וג'די חליאלה & נגה שני, חסמים והמלצות לפתרון מצוקת הדיור בישובים הערביים. (2015)

"תשאל אותי למה בחור בן 27 צריך לחסוך, בוא תהנה מהחיים, תקנה לעצמך רכב חדש... הסיבה היא שבחדר ליד יש לי פה שתי בנות... וידוע בציבור שלנו שכמו שאני בעצם קיבלתי את הסכום הזה אני מאוד מאוד אשמח גם לתת אותו.

מראיין: מראש, אתה כבר, ציינת את הגיל שלך והילדות, בנות כמה הילדות?

יצחק: זהו, יש אחת בת חמש, אחת בת קרוב לארבע.

מראיין: זה יפה מאוד שאתה כבר חוסך. אני לצערי, אתה יודע, יש לי ארבע בנים ועוד לא התחלתי לחסוך שקל.

יצחק: לא, אבל א' כל בנים יותר קל מבנות. המציאות מוכחת שבנים יותר קל מבנות. ובנות באמת העסק יותר מסובך. עד כדי כך שמישהו אומר לי מה אתה מבסוט, דיברתי עם אחד שלא קיבל דירה. אז הוא אומר לי, אני יותר מבסוט ממך. הוא אומר לי כי לך יש שתי ילדים, לי יש שתי ילדים. אתה כבר חייב שתי דירות. אני לא חייב שום דירה.

מראיין: למה?

יצחק: כי לא קיבלתי אז אני גם לא חייב לתת."

אף שהמרואיינים מביעים ביקורת על הסוגייה של בעלות על דיור המוקנית על ידי ההורים, הם מכירים במלכוד שהיא יוצרת. אהרון מתאר בביקורת את הסיטואציה:

אם חושבים על זה לעומק זה קצת הזוי. כי אם בעצם, אם אני אצטרך לתת דירות לילדים שלי אז מה מצופה ממני לעשות עכשיו? לכאורה להתחיל לעבוד. ואם נאמר שהתזה של לתת דירה לחתן בשביל ללמוד תורה אז זה אומר, שנייה, אז הוא ילמד תורה, סבבה. אז לילדים שלו הוא לא יוכל לתת דירות. אז הם יצאו לעבוד.

אחרים מכירים בבעייתיות שבניסיון לעצור את הגלגל. כך בנימין:

לפי ההסתכלות שלי אז יש תופעה של התנהגות ההמון שהיחיד לא מצליח לשנות. אז בהיסטוריה אפשר לעשות ספר של מאה אנשים

שהצליחו לשנות את ההיסטוריה. אני לא ביניהם. ובאמת עדיין אנחנו מדברים גם החברים כבר לפני עשרים שנה מה יהיה כשאנחנו נצטרך לחתן ילדים ואז היינו טוענים את הטענה הזאת, זה הרי לא הגיוני וכו' וכו'. וגם ברור לכל אחד שבא לשנות את זה אם הוא רוצה שיהיה לו פנים לדבר, השינוי צריך להתחיל אצלו עצמו כשהוא יסרב להתחתן כשיתנו לו את הדירה. אחרת פתאום איזה פנים יש לזה שהוא יושב בדירה שנתנו לו ועכשיו הוא לא נותן לאחריים?

נוכח ההבנה של חשיבות הבעלות, מתחדדת השפעת הבעלות על חלקים שונים במשפחה, שאינם דווקא הזוג הצעיר העובר לדירה משלו. בין היתר, חשיבות הקניית הבעלות משפיעה על הורי הזוג בחברה החרדית, ובפרט כפי שכבר ציינו, הורי הכלה, שמהם מצופה לדאוג לחלק משמעותי ברכישת הנכס. סוגיית הבעלות משפיעה גם על ההורים בחברה הפלסטינית אך באופן אחר, כאשר היא מתבטאת בבניית בתים באופן עצמאי על ידי הבנים הבוגרים בסמוך לבית הוריהם, ומעקרת את הטענה של מערכת הרווחה כאילו נכסים אלה הם למעשה יחידות דיור ברות השכרה בבעלות ההורים.

נאדירה מספרת כיצד "זכתה" בבעלות על בניין בן שלוש קומות:

"דירת מגורים אחת בלבד בנינו, לאחר מכן הילדים שלי גדלו והתחילו לעבוד, התחילו להביא כסף לאבא שלהם, ואבא שלהם התחיל לבנות, וברגע שרצו להתגורר בבית, למטה היה גדול, חילקנו את הדירה לשני חצאים, נתנו חצי לשני הילדים, ואני גרתי בחצי אחד, והבן הגדול שלי גר מעליי. יש לי תשעה ילדים, שלוש בנות ושישה בנים. שלושה בנים נשואים, שלוש בנות נשואות, ועוד שלושה בנים נמצאים אצלי, לא נשואים."

על תופעת הבחירה בבעלות כפתרון דיור מועדף יכול לשפוך אור הריאיון הרפלקסיבי יותר שערכנו עם היבא (גם זה שם בדוי), עובדת סוציאלית באחד מיישובי הצפון הפלסטינים הגדולים. כאשר דנו איתה בתופעה של בעלויות בדיור, ובשאלות הנוגעות להתפתחות שוק שכירות, הצביעה גם היבא על קיומה של התופעה החברתית ועל עומק השתרשות התפיסה הממוגדרת שלה:

כן מצופה מהאישה, יש גם פתגמים כאלה בערבית, של הדור הישן, שמשפיעות גם, הבת היא סוג של אורח בבית של ההורים, עד שהיא

עוברת כאילו למקום אחר, סוג של זמני, שהייה זמנית. לכן מעדיפים דרך אגב, למי שהייתה לה שתי בנות וכל הזמן שומעת את המילה, שאלוהים ייתן לך בן, כאילו למה דווקא בן? אז כאילו זה ההמשכיות שלך, וגם בבת יש לי המשכיות, אז כנראה שהעניין הזה מובן מאילו שהבן יהיה צמוד וקרוב והבת היא תעבור למשפחה אחרת. האישה פחות מקובעת, האישה כשהיא מתחתנת היא לא נשארת אצל ההורים, היא עוברת לבית של הגבר שלה.

מראינת: את עשית את זה גם?

מראינת: כמובן. אין ספק, אני גדלתי בתוך החברה הזאת, אני היום יכולה להסתכל וקצת לבחון אותה, אבל אני חלק ממנה, אני נוטה להגיד, יש לי בן סופסוף, אז גם עכשיו כשאני חושבת על זה, הבת תתחתן ותעבור, אני לא מתכוונת להיות האישה הראשונה. אני חושבת על הבן, שהוא יבנה בית וזה, ועל הבנות שהן ילכו לבית אחר.

אשר לסיבות לחשיבות הבעלות דווקא, מציעה היבא הסבר משוכב. ראשית, היא טוענת כי הדבר נובע מתפיסת מיעוט המרגיש שמיקומו בקרב חברת הרוב מצוי בסיכון:

"לתפוס מקום. כאילו לתפוס מקום ברמת המיעוט, ברמת הרוב, להיות בטוח שהבן שלך כן מבוסס. כי אתה יודע שההזדמנויות שלו פחותות מאלה שגרים במקומות אחרים, בהרצלייה או בתל אביב, אז לפחות שתבסס אותו מבחינה פיזית, מבחינת המקום הפיזי, כן, זה כן גלובאלי ברמת מיעוטים נראה לי."

שנית, היבא מוסיפה את הממד הפלסטיני הלאומי ואת אובדן הבעלות על הקרקע כטראומה קבוצתית המועברת גם למי שלא חוו את הטראומה בעצמם:

"...יש את חשש הזה לאבד את האדמה, לאבד את השורש שלך, כי הרבה אנשים נעקרו מהשורש שלהם, הרבה אנשים גרים היום בנצרת והמקור שלהם מכפר אחר, שהם לא יכולים אפילו לגשת אליו היום, והיו להם עשרות אלפי דונמים שם, גם באום אלפחם יש את לגיון ומגידו, יש אלפי דונמים שם לאנשים, יש להם אותם ואז איבדו אותם,

ויש את החשש הזה שצריך להידבק ולהיצמד לקרקע, זה הדבר האחרון שיש לנו... וזה לא קל בעיקר לגיל של ההורים, שחוו את ההדים של הטראומה אז יותר קשה להם. בואי נגיד שלגיל הצעיר זה קצת רחוק, המעגל שלו רחוק יותר ממה שהיה, אם את מדברת על הגיל של הסבים וזה, זה יותר קשה, מה? שילך לשכירות ורחוק? זה קצת מחזיר אותם למקום של לאבד את השליטה ולאבד את המקום.

דיון

הממצאים במחקר זה מעידים על שתי מגמות הפועלות בכיוונים הפוכים על המרואיינים ובפרט על המרואיינות: בכיוון אחד קיימת חשיבות הבעלות על נכסי מגורים, הנובעת מתפיסות תרבותיות וחברתיות, כמו גם מטעמים פרקטיים של היעדר שוק דיור משני. בכיוון השני פועלת תופעת הבעלות המורכבת העולה מן הראיונות בכל המגזרים, ובפרט הבעלות החלקית או המופחתת המתוארת על ידי נשים (ועל ידי גברים המתארים את בעלותן של הנשים) על נכסיהן.

החשיבות הניתנת לבעלות על מגורים מובילה לכך שלא ניתן להתנגד לדרישת הדור הצעיר להקנות מגורים בבעלות בלא להסתכן במחירים חברתיים. מצב זה מוביל לכך שהדור המבוגר משלם מחיר על שמירת הטקס החברתי: בחברה החרדית המחיר מתבטא בכך שההורים לוקחים על עצמם חיובים כלכליים על מנת לעמוד במימון רכישת הבעלות לדור הבא, ובחברה הפלסטינית המחיר מתבטא בכך שמההורים נשללות זכויות חברתיות בשל העובדה שהם מקנים לילדיהם את האפשרות לבנות דירות בסמוך לנכסי ההורים.

ראוי לשים לב לכך, שאף שבשני המקרים הדור המבוגר הוא שמשלם את מחיר הקניית הבעלות בדיור לילדים, אין בראיונות שביצענו אינדיקציה להתנגדות אמיתית לפרקטיקות החברתיות המבססות את הבעלות של הדור הצעיר. גם ביקורת המובעת על הכלל החברתי בקרב אבות בחברה החרדית, מובעת באופן כללי ומובהר כי ביטול כלל כזה אינו מהלך שיכול הפרט לבצע באופן עצמאי. מנגד, בחברה הפלסטינית סוגיית בעלות הבנים על יחידות דיור סביב מגורי ההורים מוצגת כנתון, ואינה מעוררת ביקורת. הביקורת במקרה זה מופנית כלפי המדינה, המפעילה סנקציה כלכלית בגין העמידה בכלל החברתי הדורש לאפשר לבנים לבנות בסמוך או מעל בית ההורים.

אשר לבעלות החלקית, גם כאן נראית פרקטיקה חברתית דומה, אשר לה השלכות הפוכות כמעט, הן מהבחינה הכלכלית-פיננסית ממש, היינו מצבם הכלכלי של המרואיינים, והן מהפן הפסיכו-

סוציאלי, היינו היחס אל הכלל בקרב המרואיינים. כך, הנשים החרדיות שראינו הביעו קבלה של הכלל המגביל למעשה את בעלותן בנכסים שהן האחריות העיקריות לרכישתם הפורמלית. חלקן הציגו מצב מציאות מורכב שבו לבעלות המוגבלת יש ביטויים שונים ו"רכים" יותר בחיי היום יום, אך הן קיבלו על עצמן את בעלותו המשמעותית יותר של הבעל כעניין מובן ואף מוצדק.

לעומתן, הנשים הפלסטיניות שראינו שיקפו מחד מצב של אי שוויון בכוח הסימבולי והכלכלי מול בני זוגן או הגברים האחרים במשפחה, ומאידך ביקורת גדולה יותר על אי השוויון הזה. הביקורת התבטאה בעיקר בדרישה כלפי המדינה, שאמורה בראייתן לחזק את מעמדן באופן עצמאי, למשל על ידי מתן תמיכה מדינתית בדמות קצבאות, פתרונות דיור או סיוע בדיור, וכדומה.

ייתכן, שהסיבה להבדל זה היא בביטוי הפרקטי של הבעלות המורכבת או החלקית: בעוד שבחברה הפלסטינית הנשים משלמות מחיר כבד על הגבלת הבעלות שלהן, בחברה החרדית הבעלות החלקית והמשותפת אינה נתפסת כבעייתית במציאות. הנשים מתמודדות אם כן עם תפיסה שחלקן מודעות לפוטנציאל הבעייתי שלה, אך הן מביעות הפנמה וקבלה שלה, בין היתר משום שתוצאותיה במציאות חייהן אינן נתפסות כשליליות. אחת מהסיבות האפשריות לכך היא "ריכוך" תוצאות הבעלות החלקית באמצעות קיומה של רשת תמיכה קהילתית הדוקה, המאפשרת הסתמכות מופחתת על מערכת התמיכה המדינתית. כאשר יש פחות הסתמכות על קצבאות הביטוח הלאומי, יש פחות השפעה לכלליו הנוגעים לבעלות על הנשים, ומשכך הן מרגישות פחות את המתח בין הבעלות ליכולת העצמאית להפיק ממנה הכנסה.

סיבה אפשרית נוספת היא המבנים המשפחתיים בחברה הפלסטינית, ובפרט תופעת הפוליגמיה, והמגורים החמולתיים, המותירים נשים פלסטיניות מצד אחד נזקקות לסיוע מדינתי, אך מאידך עדיין נתונות במערכת לחצים והשפעה משפחתיים-חברתיים, שאינם מאפשרים להן מימוש או ניתוק רשמי של הבעלות שלהן על פי רישומי המדינה. מנגד, המבנה החברתי-משפחתי בחברה החרדית מוביל לכך שבמקרים רבים, דווקא הנשים הן המפרנסות, ומשכך יש להן גם כוח במערכת המשפחתית ולא רק תלות.

סיכום

המחקר שערכנו מעלה, כי בשתי חברות המיעוט הגדולות בישראל, והעניות ביותר בישראל, בהחלט ניתן למצוא תפיסות בעלות מורכבות יותר מאשר תפיסת הבעלות הליברלית המקובלת, שעל פיה עצם הבעלות על נכס מקנה אגד זכויות שלם. התפיסה הליברלית הקלאסית רואה בתוך אגד זכויות

זה את הזכות למנוע שימוש בנכס, את הזכות להרחיק או להכניס אחרים אל הנכס, את הזכות להעביר, להשכיר או למכור את הנכס, וכדומה. בפועל, הראיונות במחקר זה מעלים כי לפחות בקרב המרואיינים והמרואיינות שכאן, גם כאשר החוק הישראלי רואה אותם כבעלי הנכס, ההקשרים החברתיים שבהם הם נטועים משפיעים באופן משמעותי יותר על יכולתם להפעיל את חלק או כל הזכויות המנויות באגד הזכויות הליברלי הקלאסי. הקולות העולים במחקר זה מספרים על מי שהן לכאורה בעלות נכסים אך בפועל אינן בעלות השליטה על השימוש בנכס, על מי שעבודתן מקנה את הבעלות בנכסים למשפחה אך הן אינן נתפסות כבעלים שלהם, או על מי שאמורות היו לקבל שליטה ובעלות לפי תפיסת החוק הישראלי ובפועל הן כפופות לכללים אחרים, המונעים מהן את הבעלות. מנגד, הראיונות מעלים את קולותיהם של מי שתופסים את עצמם כבעלי נכסים גם אם החוק הישראלי אינו רואה אותם כבעליהם, וגם אם עבודתן של אחרות היא שהובילה לבעלות עליהם.

עם זאת, לבעלות המופחתת משמעויות שונות בחברות השונות, בשל מבנים חברתיים-משפחתיים שונים הממתנים או מחמירים את תוצאותיה. כך, נשים החיות בעוני בחברה שבה אין תמיכה קהילתית, חשות יותר בהשפעת הבעלות החלקית מאשר אחיותיהן בחברות שבהן יש להן אפיקי הכנסה אחרים - בשוק העבודה או בתמיכה קהילתית. תוצאות שונות אלה של הבעלות החלקית מובילות לתפיסה אחרת שלה, ולקבלה או ביקורת עליה. בפועל, המשמעות הכלכלית של הבעלות החלקית באה לידי ביטוי במיוחד בסיטואציות חברתיות תרבותיות של החברה הפלסטינית, שבה רשת התמיכה הקהילתית דלילה מזו המצויה בחברה החרדית, והנשים המופלות על ידי הגברים שבמשפחתן נותרות נזקקות לתמיכה מדינתית באופן אקוטי.

למול כל אלה עומדת בסתירה צורמת תפיסתה של מערכת הרווחה את הבעלות על נכסים כעניין טכני ואחיד. הסקת המסקנה ביחס לבעלות על בסיס רישומים מדינתיים בלבד, ועל בסיס החוק הישראלי, בהתעלמות מוחלטת מהקשרים חברתיים-תרבותיים, מובילה לשלילת תמיכה בגין בעלות-נחזית כזו, גם ממי שבפועל אינה יכולה לממש את ההנחות שמניח החוק ביחס לנכסיה. דרישה זו של החוק למשל מאימהות בדואיות כי ידרשו תשלום מבניהן אשר בונים דירות בסמוך לביתן היא לא רק לא אפשרית למימוש, אלא שהיא גם בעלת כוח נרטיבי - היא מבהירה לנשים אלו את המרחק בינן לבין המחוקק ואת הדרתן ממוקדי קבלת החלטות.

במובן זה ממצאי מחקר זה צריכים להוביל, לדעתנו, לשינוי והתאמה של כללי המוסד לביטוח לאומי, בפרט ביחס לאוכלוסיות מודרות ומוחלשות כגון החברה הפלסטינית בישראל, שבה מערכות התמיכה הקהילתיות אינן יכולות להוות תחליף לרשת התמיכה המדינתית, בניגוד למצב הקיים

בחברה החרדית מבוססת הגמ"חים. אנו סבורים, שמי שנזקק לסיוע מדינתי בדמות קצבאות המוסד לביטוח לאומי, והמצוי ממילא במצב שבו אין לו מערכות תמיכה משפחתיות או קהילתיות, עלול להיפגע ביתר מכללי הבעלות שתוארו במאמר זה.